

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MİLLİ İQTİSADİYYATIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN XARİCİ TİCARƏT PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5307.01 – İqtisadi nəzəriyyə

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Mehriban Yadulla qızı Yadulla**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

B A K I – 2023

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Akademik

Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Rəsmi opponentlər:

AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor

Əli Xudu oğlu Nuriyev

iqtisad elmləri doktoru, professor

Rüfət Atakişi oğlu Quliyev

iqtisad elmləri doktoru, professor

Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev

iqtisad elmləri doktoru

Elşən Əli oğlu İbrahimov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

i.e.d., prof.

Müslüq Cəmil oğlu Atakişiyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

i.f.d.

Sevda Məmməd qızı Seyidova

Elmi seminarın sədri:

i.e.d., prof.

Fuad Əlinağı oğlu Qənbərov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. Milli iqtisadiyyatda xarici ticarət fəaliyyətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları

- 1.1. Milli iqtisadiyyat haqqında nəzəriyyələrin xarici ticarət zəminləri
- 1.2. Milli iqtisadiyyatın xarici ticarət problemlərinin konseptual bazasının formalaşmasında empirik iqtisadi modellər
- 1.3. Milli iqtisadiyyatın səviyyə, həlqələrinin obyektiv elmi təhlili iqtisadi siyasətin strategiya və taktikasının əsas amili kimi

II FƏSİL. Milli iqtisadiyyatın müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

- 2.1. Xarici ticarət potensialında ev təsərrüfatları və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri
- 2.2. Milli iqtisadiyyatda xarici ticarət amilindən istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsində şirkətlər: özəlləşdirmə və restrukturizasiyası
- 2.3. İqtisadiyyatın milli modelləri və səmərəlilik göstəricisinin əldə edilməsində onların rolu
- 2.3.1. Obyektiv resurs potensialı xarici ticarətin determinantlaşma amili kimi

III. FƏSİL. Xarici ticarət əlaqələrinin formalaşmasında dövlət siyasəti

- 3.1. Xarici ticarət siyasətinin milli və beynəlxalq istehsal məsrəflərindən asılılığı
- 3.2. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin tarif metodlarının əsas xüsusiyyətləri və müşayət olunan effektlər
- 3.3. Milli iqtisadi maraqlar baxımından xarici siyasətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin vasitələri

IV. FƏSİL. Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində xarici ticarət amili

- 4.1. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin təhlili
- 4.2. Biznesin təhlükəsizliyi və xarici ticarətin həcmində gömrük daxilolmalarının qiymətləndirilməsi
- 4.3. Səlahiyyətli iqtisadi subyektlər Kyota konvensiyasının tərkib hissəsi kimi

V. FƏSİL. Milli-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında ticarət-siyasi problemlərin həlli istiqamətləri

- 5.1. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi
 - 5.1.1. Xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləyən əsas hüquqi normalar
 - 5.1.2. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət təşkilatına daxil olması üzrə ticarət-siyasi problemlər
- 5.2. Malların ixracının stimullaşma problemlərinin həllində dünya təcrübəsi
- 5.3. İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın sabitliyi

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı çox mürəkkəb təsərrüfat, sosial, təşkilati, elmi-texnoloji sistemdir. Tədqiqatımız milli iqtisadiyyatı institusional mövzu səmtində dərk etməyə cəhddir. Xarici ticarət problemləri təcrübədə xarici iqtisadi doktrinanın və siyasətin işlənməsini, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uyğun mərhələlərində elmi cəhətdən əsaslandırılmış məqsəd və vəzifələrə nail olunması üzrə dövlətin və digər iqtisadi agentlərin fəaliyyət strategiyasına və taktikasına onların transformasiyasını təmin etməyə imkan verən müxtəlif forma, metod və mexanizmlərin istifadəsi yolu ilə həyata keçirilir.

Yerinə yetirilən tənzimləyici funksiyalar nöqtəyi-nəzərindən milli iqtisadiyyatın xarici ticarət problemləri aşağıdakıları özündə cəmləyir:

- Dünya təsərrüfatının, əmtəə, xidmət, əmək, kapital üzrə dünya bazarlarının, maliyyə-hesablaşma əməliyyatlarının konyukturunun inkişafı üzrə meyllərin və xüsusiyyətlərin təhlil və proqnozu və baza dövründə və proqnozlaşdırılan dövrdə dünya təsərrüfat sistemində milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- Xarici ticarət sahəsində qanunverici-hüquqi təminat;
- İnzibati-nümayəndəlik və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda iştirak da daxil olmaqla, xarici ticarət və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektlərinin fəaliyyətinin yaradılması və dayandırılması;

- Xarici ticarət subyektlərinin xarici iqtisadi vəziyyət, onun dəyişilməsinin proqnozlaşdırılan meylləri haqqında məlumatlandırılması;

- Müxtəlif təşkilati forma və mexanizmlərin inkişafının biznes planlarının işlənməsi əsasında xarici ticarət subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi;

- Mövcud qanunvericiliyin pozulmasının qarşısının alınması məqsədilə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və xarici ticarət subyektlərinin cari fəaliyyətinə nəzarət.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 may 2016-cı ildə imzaladığı “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri” haqqında Qanun Azərbaycan Respublikasında iqtisadi maraqların müdafiəsində yerli istehsala zərər vuran və ya zərər vurma təhlükəsi yaradan dempinqli, subsidiyalaşdırılmış və ya artmış idxala qarşı antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirlərinin tətbiqi qaydalarını tənzimləyir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün həm nəticəsi, həm də zəmini olaraq, xarici ticarət burada iştirak edən ölkələrə:

- Milli resurs bazasının məhdudiyyətini aşmağa;
- Daxili bazarın tutumunu genişləndirmək və milli bazarın dünya bazarı ilə əlaqələrini müəyyən etməyə;
- Ölkənin istehsal imkanları ilə məhdudlaşan istehsalın miqyasını genişləndirməyə;
- İstehsal xərclərinin milli və dünya səviyyələri arasında fərq hesabına əlavə gəlir əldə etməyə;
- Ölkənin ixtisaslaşmasını inkişaf etdirməyə imkan verəcək ki, bununla da milli istehsalın həcmi artıracaq.

Odur ki, müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsində xarici ticarətin mühüm bir faktor kimi rolunun təmin edilməsi üçün daha təsirli təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasına zəruri ehtiyac duyulur. Təqdim edilən dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı ilk növbədə həmin zərurətdən irəli gəlmişdir.

Azərbaycanda xarici ticarət kompleksinə daxil olan sahələrin inkişafı, idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı infrastrukturların yaradılması, onların fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji və təşkilati-iqtisadi əsaslarının işlənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar uzun dövrü əhatə edir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişafının və idarə edilməsinin müasir vəziyyəti, onların mövcud potensiallarından tam gücü ilə istifadə, xarici ticarətdə innovasiya texnologiyalarının, 2011-ci ildə qəbul olunmuş Yeni Gömrük

məcəlləsinə uyğun olaraq, beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan səlahiyyətli iqtisadi operator, mənsə ölkəsi və qiymətləndirmə metodologiyası ilə bağlı olan məcburi qərarlar, gömrük proseduraları, o cümlədən xüsusi gömrük proseduraları, malların preferensial və qeyri preferensial mənsəyi, gömrük proseduralarının elektron modeli və onların innovasiya təminatının tədqiqi yeni yanaşmalar tələb edir. Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin xarici ticarət problemlərinin nəzəri-metodoloji aspektləri istər xarici ölkələrin, istərsə də respublikamızın tanınmış iqtisadçı alimləri tərəfindən müxtəlif baxış bucağından araşdırılmış və əldə edilən nəticələr problemin həlli üçün münbit şərait hesab edilə bilər. Problemin toxunulan aspektləri milli iqtisadiyyat, dünya iqtisadiyyatı, dünya bazarı, xarici ticarətin modelləşdirilməsi nəzəriyyələri üzrə xarici ölkə alimlərindən: A.Smit, F.List, Q.Şmoller, V.Zombart, M.Veber, K.Marks, T.Veblen, A.Toynbi, V.Oyken, D.Nort, İ.Vallersteyn, L.İ.Abalkin, K.M.Astapov, R.M.Nureev, V.N.Boricov, A.P.Qarnov, A.İ. Qarnov, A.İ.Qretçenko, V.D. Adriyanov, B.Balass, V.B.Buqlay, A.C.Bulatov, V.İ.Vidyapin, O.D.Davıdov, C.İ.Dolqov, A.P.Kireyev, B.K.Lomakin, A.Marşal, Z.M.Okrut, B.Olin, V.V.Pokrovskiy, P.Petri, M.Porter, D.Rikardo, V.E.Rıbalkin, İ.P.Faminski, V.İ.Fomiçev, E.Hekşer, D.Hehdrik, Y.V.Şişkov, İ.İ.Bajin, N.İ.Belousova, A.Y.Butırkin, J.Vilson, N.V.Qnenniy, A.İ.Qorodetskiy, M.V.Delyaqin, İ.L.Domnina, Q.O.Kazakeviç, N.K.Konoryov, A.K. Nikiforov, Y.V.Nikulina, E.H.Çemberlin, J.Robinson, N.O.Rozanova, V.T.Solodkov, D.L.Tomas, A.N.Xrapatıy, A.A.Şeremet, V.Sençaqov, R.Qrinberq, S.Bodrunov, S.Qlazyev və başqalarının əsərlərində şərh olunmuş və bizim üçün daha faydalı olmuşdur.

Azərbaycanda isə milli iqtisadiyyat, onun inkişaf amilləri, o cümlədən resurslardan istifadə, məşğulluq, xarici ticarət, iqtisadi təhlükəsizlik, real sektorun davamlı inkişafı və onun şaxələndirilməsinin metodoloji məsələləri, təşkilati-iqtisadi, informasiya və innovasiya təminatı, onların səmərəli idarə edilməsi və s. aspektləri Z.Ə.Səmədzadə, A.A.Nadirov, A.K.Ələsgərov, Ş.M.Muradov, Q.C.İmanov, Ə.X.Nuriyev, A.F.Musayev, H.B.Rüstəmbəyov, N.M.İmanov, M.H.Meybullayev, E.M.Hacızadə, İ.H.Aliyev,

İ.A.Kərimli, M.Ə.Əhmədov, M.C.Ataşiyev, R.A.Quliyev, T.N.Əliyev, T.Hüseynov, G.Z.Yüzbaşova, F.Ə.Qənbərov, Q.S.Süleymanov, A.Ş.Şəkəraliyev, Q.N.Manafov, S.S.Səməndərov, T.İ.İmanov, E.Y.Məmmədov, M.A.Məmmədov, Ü.Q.Əliyev, V.S.Əyyubov, S.M.Mikayılova, R.A.Quliyev, M.R.Tagiyev, D.Ə.Vəliyev, V.M.Vəliyev, A.D.Hüseynova, Ş.T.Əliyev və başqalarının əsərlərində tətbiq edilmiş və önəmli nəzəri-metodoloji və əməli xarakterli tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Qeyd edilən istiqamətdə İqtisadiyyat nazirliyinin, AR DGK-nin, ARDNŞ-in, ADNA-nın, ADİU-nun, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əməkdaşlarının apardıqları tədqiqatlar da yüksək qiymətləndirilməlidir. Adı çəkilən alimlərin əsərlərinin elmi və praktiki əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxtadək respublikamızda milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində xarici ticarət fəaliyyəti idarə edən və idarə olunan sistemlərin qarşılıqlı kooperasiyasında (əməkdaşlığında) kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş, onların işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin informasiya və innovasiya aspektləri kifayət edici səviyyədə araşdırılmamışdır. Məhz bu zərurət dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləşdirmiş, tədqiqatın məqsədi və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini bazar iqtisadiyyatında xarici ticarət və xarici ticarət siyasəti, predmetini isə - milli xarici ticarət siyasətinin reallaşma prosesində formalaşan ticarət-iqtisadi münasibətlər sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi milli iqtisadiyyatın xarici ticarət, idxal-ixrac əməliyyatları, ixracın təşviqi üzrə sahələrin formalaşmasının təşkili, idarə edilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə nəzəri-metodoloji və praktiki əhəmiyyətli tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- Xarici ticarətin mahiyyəti, onun makroiqtisadiyyatda yeri, xarici ticarətlə bağlı sahələrin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərini araşdırmaq;

- Xarici ticarətin idarə olunması, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin rolu və xarici ticarətdə vergi və gömrük rüsumunun tətbiq olunma metodlarını tədqiq etmək;

- Xarici ticarətdə preferensial və qeyri-preferensial mənsə qaydalarından istifadənin mövcud vəziyyətini və təşkilati-iqtisadi imkanlarını təhlil edib qiymətləndirməklə mövcud ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq;

- Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması məqsədilə xarici ticarətlə birbaşa əlaqəli olan-təkrar idxal, təkrar ixrac, müvəqqəti idxal, müvəqqəti ixrac, kabotaj daşıma və c-nin təşkilinin mövcud vəziyyətini müxtəlif tədqiqat üsullarının köməyi ilə, çoxillik statistik məlumatlar əsasında araşdırmaq, təşkilati-iqtisadi və sosial xarakterli ehtiyat imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- Xarici ticarətdə texnologiyalarından, səlahiyyətli iqtisadi operator, təhlükəsiz ixrac sistemindən istifadənin müxtəlif idarəetmə səviyyələrində vəziyyətini tədqiq edərək, onların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunu müəyyən etmək;

- Xarici ticarətin tənzimlənməsi və idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini tədqiq edilən sahələr üzrə müəyyən etmək;

-Xarici ticarət subyektlərin fəaliyyətinin səmərəli təşkili üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış kompleks xarakterli təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi prosesində analitik ümumiləşdirmə, məqsədli sistemli yanaşma, proqram yanaşması, iqtisadi-statistik təhlil, məntiqi təfəkkür və iqtisadi-riyazi modelləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin makroiqtisadi vəziyyəti, xarici ticarət fəaliyyətini kompleks şəkildə əks etdirən rəsmi məcmuələri, bülletenləri, İqtisadiyyat nazirliyi, Daxili İşlər nazirliyi, Dövlət Gömrük komitəsinin illik hesabatları, onların tərkibinə daxil olan müəssisə və təşkilatların fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəriciləri, AMEA EİM-in referativ toplusu və analitik icmalları, onun fondunda yerləşən hesabat sənədlərinin məlumatları, kütləvi

informasiya vasitələrində xarici ticarətin mövcud durumunu, innovasiya aktivliyini və perspektiv inkişafını özündə əks etdirən məlumatlar təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Milli spesifikanın açılmasını nəzərə alan xarici ticarətin inkişafı konsepsiyası milli iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yeni baxışlar irəli sürməyə əsas verir.

2. İstehsal imkanları sərhəddində potensial mümkün kombinasiyalardan ictimai rifah səviyyəsini maksimallaşdırmanı seçmək cəmiyyəti nəzərdə tutulan kombinasiyaların nail olunmasına səfərbər etmək deməkdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr müxtəlif ölkələrdə onların tətbiqinin xüsusiyyətlərini zərurətə çevirir.

3. Proteksionizm idxal mallarını əvəz etməyə qadir olan milli istehsalın inkişafını təşviq etdiyi kimi, ticarət tərəfdaşı olan digər ölkələrin cavab tədbirlərinin milli təsərrüfata vura biləcəyi ziyanın gömrük müdafiəsindən əldə olunan gəliri də ötüb keçə biləcəyi siyasətdir. Tarif və kvotalar milli bazarları xarici istehsaldan olan mallardan qorunmaq məqsədilə tətbiq edilsə də, onlar səmərəsiz də ola bilər və resurslar qeyri-səmərəli istifadə olunur.

4. Dövlətin kök salmış ixrac sahələrini subsidiyalashdırması və bu sahələrlə bağlı məsrəfləri aşağı salması, təcrübəsiz milli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunması beynəlxalq ticarətə ziyan vurmaq deməkdir.

5. Milli preferensiya sistemindən istifadə edən ölkələrdən gələn malların idxal payının müəyyənləşdirilməsi artmış idxal nəticəsində yerli istehsal sahələrinə zərər vuracaq amilləri qiymətləndirməyə imkan verəcək.

6. Maliyyə-iqtisadi böhranın daha az toxunduğu region və ölkələrlə yeni satış bazarlarının axtarışının daha çox əhəmiyyət daşıdığı, Azərbaycan Respublikası məhsullarının xarici ticarətinin regional baxımdan MDB-dən kənar ölkələrlə qiymətləndirilməsi, bu sahədə ticarət-iqtisadi münasibətlərdə olan problemlərin

dürüştəşdirilməsi Azərbaycan üçün maraq doğuran ölkələrlə əməkdaşlığın perspektivlərini aşkara çıxarır. İdxal və ixracın orta qiymətlər indeksinin və fiziki həcm indeksinin, həmçinin, ixrac və idxalın fiziki həcm indekslərinin qarşılıqlı müqayisəsi milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi baxımından xarici ticarətdə vəziyyətin proqnozlaşdırmasına imkan verir.

7. Əsas gömrük konvensiyası olan Yenidən baxılan Kyoto konvensiyasının müasir gömrük proseduraları və metodikaları sahəsində standartlarına uyğunlaşmaq zəruri hesab olunmalıdır. Kyoto konvensiyasının müddəalarından olan Səlahiyyətli İqtisadi operator statusunun araşdırılması xarici ticarətin təkmilləşdirilməsinin müasir tələblər baxımından təşkilinə səbəb olar.

8. Tarif müdafiəsinə dəstək olan arqumentlər sərfəli olmayan nəticələrin də dəqiqləşdirilməsi və əsaslandırılması deməkdir. Milli sənayenin müdafiəsi üçün tətbiq olunan alətlər-tarif və kvotalardan istifadə istehsalçıların müəyyən “mənfəəti” olsa belə, həm də itirilmiş səmərədir.

9. Bir tərəfdən, iqtisadi siyasətin üstünlüklərinin seçimində qaçmalı olduğumuz səhvləri, digər tərəfdən, iqtisadi həyata dövlət müdaxiləsinin sərhədlərini və metodlarını dəqiqləşdirmək iqtisadiyyatın əsaslarını fəal müdafiə etmək deməkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında taktiki və strateji prioritetlər modernləşdirilmədə konkret tədbirlərin düzüştəşdirilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Milli iqtisadiyyatın təşəkkülü, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivində ümumi və xüsusi biliklərin formalaşmasının obyektiv şərtləri müəyyənəşdirilmiş, milli spesifikanın açılmasını nəzərə alan xarici ticarətin inkişafı konsepsiyası hazırlanmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- İstehsal imkanları əyrisi əsasında milli iqtisadiyyatın resurs məhdudiyyəti modeli qurulmuş və cəmiyyətin inkişafının idarə olunma bacarığının istehsal imkanları sərhəddində potensial mümkün kombinasiyalardan ictimai rifah səviyyəsini maksimallaşdırmanı

seçməkdən və cəmiyyəti bu kombinasiyaların nail olunmasına səfərbər etmək bacarığından ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

-İstənilən ölkə tərəfindən tarifi tətbiqi nəticəsində yaranan iqtisadi səmərə-*gəlirlərin səmərəsi, yenidən bölüşdürmənin səmərəsi, müdafiə səmərəsi, istehlak səmərəsi* əsaslandırılmışdır.

- Milli preferensiya sistemindən istifadə edən ölkələrdən gələn malların idxal payı qiymətləndirilmiş, artmış idxal nəticəsində yerli istehsal sahəsinə zərər vura biləcək amillər müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikasının məhsullarının xarici ticarətinin maliyyə-iqtisadi böhranın daha az toxunduğu region və ölkələrlə, MDB-dən kənar ölkələrlə, həmçinin, Azərbaycan üçün maraq doğuran ölkələrlə qiymətləndirilməsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsi perspektivlərini aşkara çıxarmaqla bağlı təkliflər verilmişdir.

- Tədqiqat işində bir sıra mühüm məhsullar üzrə ixrac və idxalın orta qiymətlər indeksinin və fiziki həcm indeksinin, həmçinin, ixrac və idxalın fiziki həcm indekslərinin qarşılıqlı müqayisəsi aparılmış, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi baxımından xarici ticarətdə nəticələr proqnozlaşdırılmışdır.

- Tədqiqatda səlahiyyətli iqtisadi operator statusu ilə bağlı öhdəliklər sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil sferasında araşdırılır və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında yeni mənbələrin aşkar edilmə səmərəsi baxımından səmərəliləşdirici təkliflər əsaslandırılır.

- Milli sənayenin müdafiəsi üçün tətbiq olunan tariflər (idxala vergilər) və kvotalar üzrə istehlakçıların itkisi, hökumətin və istehsalçının “qazancı”, həmçinin, itilmiş səmərə hesablanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatın təşəkkülü, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivində ümumi və xüsusi biliklərin formalaşmasının obyektiv şərtləri müəyyənləşdirilmiş, müasir iqtisadiyyatda xarisi ticarət tendensiyalarını, milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənmə sistemini, mezo-iqtisadi amillərin rolunun şərh edilməsi ilə iqtisadi inkişafın ayrı-ayrı konsepsiyaları arasında milli spesifikasiyanın açılmasını nəzərə alan xarici ticarətin inkişafı

konsepsiyası hazırlanmış, kompleks təhlil və qiymətləndirmə əsasında xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatına təsiri, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının xarici ticarətə təsiri müəyyən edilərək, milli iqtisadiyyatın sistemli transformasiyası işlənmişdir. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas nəzəri-metodiki müddəaları, nəticələri, işlənilib hazırlanmış təklif və tövsiyələr Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətində, xarici iqtisadi əlaqələrində, ona daxil olan sosial infrastruktur obyektlərində, beynəlxalq müqavilələr üzrə nəzərdə tutulan öhdəliklərin yetrinə yetirilməsində mövcud ehtiyat imkanlarından düzgün istifadə etməklə onların səmərəli idarə edilməsinə imkan verə bilər. Eləcə də, irəli sürülən təklif və tövsiyələr xarici ticarət sisteminin inkişafının əsasına və xarici iqtisadi siyasətin formalaşmasında dövlət idarəetmə orqanlarının perspektivinə qoyula bilər, həmçinin, diplomatik xidmətlərin işində, Azərbaycanın dünya arenasında mövqelərinin gələcəkdə möhkəmləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələr ölkəmizin xarici ticarət potensialından səmərəli istifadə edilməsi üzrə layihələrin işlənilib hazırlanması, bununla əlaqədar, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasında təşkilati-texniki tədbirlər planı və məqsədyönlü sahə proqramlarının işlənilməsində, təlimatların, əsasnamələrin tərtib olunmasında, xarici ticarət subyektlərin yekun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, “İqtisadi nəzəriyyə”, “Beynəlxalq ticarət”, “Loqistika”, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “Xarici iqtisadi fəaliyyət” və s. fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycanın və xarici ölkələrin görkəmli alimlərinin milli iqtisadiyyat, xarici ticarət və xarici ticarət siyasəti, əmək məhsullarının (mallar, xidmətlər, əqli mülkiyyət obyektləri) beynəlxalq mübadiləsi ilə bağlı sahələrin formalaşması, idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair nəzəri və praktiki fikirləri, elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət, gömrük işi üzrə hüquqi tənzimlənməsinə dair Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin

qərarları, İqtisadiyyat nazirliyinin, Dövlət Gömrük komitəsinin qərarları və təlimatları, sahə elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqatlarının nəticələri, beynəlxalq maliyyə” təsisatlarının və respublika əhəmiyyətli elmi-praktiki konfransların tövsiyələri və s. təşkil edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin aralıq və yekun nəticələri nəşr edilmiş elmi məqalələrdə öz əksini tapmaqla yanaşı 15 beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli elmi-praktiki konfranslarda və seminarlarda məruzə edilmişdir: “Xarici ticarət siyasətində ənənəvi istiqamətlər: reallıq və perspektivlər” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı-2012); “Теоретические взгляды национальной экономики”. Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы формирования постиндустриального общества в аспекте социально-экономической революции».

(Саратов 2012); “Obyektiv resurs potensialı milli iqtisadi modellərin determinasiya amili kimi”. Beynəlxalq konfrans (Bakı 2012); “Основные звенья внешнеэкономической деятельности” II Международная научно-практическая конференция «Экономико-правовая парадигма развития современного общества» (Bakı 2013); “Beynəlxalq müqavilələrlə bağlı təcrübədə gerçəkləşən məqamlar”. Respublika elmi-praktiki konfransın materialları (Bakı 2015); “İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı ödənilməli olan vergi-rüsumlarla strategiyanın təkmilləşdirilməsi”. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı 2017); “Səmərəlilik göstəricisinin əldə edilməsində model və real aləmin qarşılıqlı əlaqəsi”. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı 2017); “Müasir iqtisadiyyatın aktual problemlərindən olan dolaylı vergilərlə bağlı məsuliyyət: mahiyyəti və aşkar edilmə problemləri” Beynəlxalq konfrans (Bakı 2018); “Gömrük vergiləri”. Sustainable development and actual problems of humanitarian sciences.(Bakı 2018); “Səmərəlilik göstəricisinin əldə edilməsində milli iqtisadi modellərin rolu”. Respublika elmi konfransının “materialları (Bakı 2019); “İxrac təşviqi Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş nöqtəsi kimi”. Respublika səviyyəli elmi praktiki konfrans. (Bakı 2019); “İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin inkişafında üç mərhələ. Araşdırma və səciyyəvi xüsusiyyətlər”.

Beynəlxalq elmi konfrans (Bakı 2019); “Economics-is a science field about effective use of limited resources”. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development (2020 SCOPUS); “Institutional view of the national economy”. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development (2020 SCOPUS); “Kyoto Konvensiyası üzrə integrasiyaya dair düşüncələr”. Humanitar və ictimai elmlər üzrə III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Scientific work. International scientific journal with high Impact factor 1.518 (2021).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Bakı Dövlət universiteti.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiyanın məntiqi əsasları tədqiqatın predmetinə, obyektinə, məqsəd və vəzifələrinə görə müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işinin struktur tərkibi girişdən, beş fəsildən, on beş paraqrafdan, üç alt paraqrafdan, əldə olunan nəticə və təkliflərdən, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın I fəsli -72364, II fəsli-74701, III fəsli-81764, IV fəsli-56001, V fəsli-66565 işarədən ibarət olmaqla, ümumilikdə- 422117 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işi 242 səhifədən ibarət olmaqla, işin məntiqinə və mahiyyətinə görə 16 cədvəl, 6 şəkil, 5 qrafik və 1 diaqram tərtib edilmişdir.

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN ƏSAS MÜDDƏALAR

1. Milli spesifikanın açılmasını nəzərə alan xarici ticarətin inkişafı konsepsiyası milli iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yeni baxışlar irəli sürməyə əsas verir.

Dövlətin və cəmiyyətin maraqlarını nəzərə almaqla, milli təsərrüfatın inkişafının səmərəli idarə olunmasında milli iqtisadiyyat böyük rol oynayır ki, buna da iqtisadi elmin və təsərrüfat praktikasının bir sıra mühüm vəzifələri yerinə yetirən sahəsi kimi baxıla bilər.

Klassik siyasi iqtisadın ilk tənqidçisi kimi alman iqtisadçısı Fridrix List (1789-1846) çıxış etmişdir. Məhz F.Listin baxışları milli iqtisadiyyatın sərbəst sahə kimi təşəkkülünü hazırlayan tarixi məktəbin inkişafını müəyyən etdi. Tarixi məktəb insanı ikinci dərəcəli detala çevirən klassik siyasi iqtisadın formalizm və abstraksiyasına qarşı qəti etiraz oldu. O, insan amilinin bəşəriyyətin inkişafında oynadığı rolun artan düşüncəsini əks etdirdi [2, s. 66].

Öz inkişafında tarixi məktəb üç: köhnə (*V.Roşer, B.Gildebrand, K.Knis*), yeni (*Q.Şmoller, K.Byüher*) və ən yeni (*V.Zombard, M.Veber*) mərhələni keçmişdir.

Milli iqtisadi sistemlərin müasir dövrdə öyrənilməsi əsasən institusional iqtisadi nəzəriyyə əsasında baş verir. Marksizmin də institusionalizmə təsirini inkar etmək olmaz.

Beləliklə, klassik siyasi iqtisadı tənqid edən tarixi yanaşmalar və onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi milli iqtisadiyyata nəzəri baxışların araşdırılması və onların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin əsaslandırılmasında ilkin amil rolunda çıxış edir.

Müasir nəzəriyyədə institut dedikdə, cəmiyyətdə «oyun qaydaları» və ya «insan tərəfindən yaradılan» məhdud çərçivələr başa düşülür ki, bunlar da insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin, onların yerinə yetirilməsini təmin edən tədbirlər sistemi təşkil edir. Onlar insanları qarşılıqlı fəaliyyətə vadar edən struktur yaradır, gündəlik həyatı təşkil edərək, qeyri-müəyyənliyi azaldırlar.

Aşağıda cəmiyyət, institutlar və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqənin sxematik təsviri verilmişdir:

Şək.1. Cəmiyyətin inkişafında institutların rolu

Milli iqtisadiyyata nəzəri baxışlarla əlaqədar aparılan təhlillə bağlı belə bir nəticəyə gəlirik ki, milli iqtisadiyyat nəzəriyyələri iqtisadi fikrin əsas axınına alternativ kimi inkişaf etmişdir.

XIX əsrin ingilis iqtisadçısı David Rikardo xarici ticarətin faydalılığını onda gördü ki, o, məhsulların kütləsini və müxtəlifliyini, istehlakı və istehsalı da artırır. Xarici ticarət kapitalın yığılmasına meyllilik yaradır ki, bu da istehlak xərclərinin azalması hesabına baş verir. Bundan başqa, əgər daha ucuz istehlak malları idxal olunursa, xarici ticarət əmək haqqının aşağı salınması hesabına mənfəəti də artırır [3, s. 70].

Milli iqtisadiyyatın öyrənilməsi aşağıdakı əsas təcrübənin formalaşmasına səbəb olur :

□ milli iqtisadiyyatın təşəkkülü, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivində ümumi və xüsusi biliklər;

□ millətin obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi həyat şəraitinin anlaşılması, onların milli iqtisadi mentalıqda və sosial-iqtisadi normalarda və iqtisadi agentlərin davranış qaydalarında əks olunması;

□ milli iqtisadiyyatın mikro, mezo və makrosəviyyədə fəaliyyət xüsusiyyətlərinin və sahə və ərazi komplekslərinin inkişaf mexanizmlərinin, milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimləmə sisteminin öyrənilməsi;

□ zəruri məlumatları əldə etmək, formalaşan vəziyyəti təhlil etmək, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edərək, regionların, sahələrin və bütün xalq təsərrüfatı kompleksinin sosial-iqtisadi inkişafını modeləşdirmək bacarığı;

□ pul-kredit və fiskal siyasətin müasir metodları ilə dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək, qabaqcıl milli layihələrin hazırlanmasında iştirak etmək və reallaşdırmaq bacarığı;

□ müasir iqtisadi-riyazi metodların köməylə proqnozlar tərtib etmək və strateji və taktiki planlaşdırma vərdişlərinə malik olmaq bacarığı;

□ institusional iqtisadiyyat metodlarının və ictimai seçim nəzəriyyəsinin istifadəsi ilə sosial-iqtisadi və siyasi proqramları təhlil etmək bacarığı.

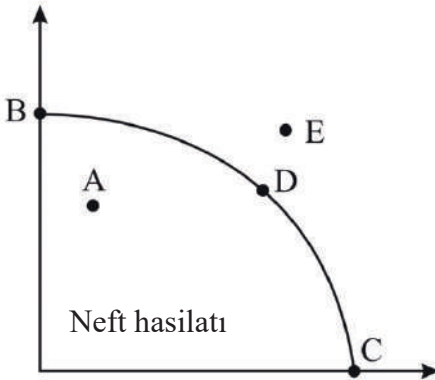
2. İstehsal imkanları sərhəddində potensial mümkün kombinasiyalardan ictimai rifah səviyyəsini maksimallaşdırmanı seçmək cəmiyyəti nəzərdə tutulan kombinasiyaların nail olunmasına səfərbər etmək deməkdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr müxtəlif ölkələrdə onların tətbiqinin xüsusiyyətlərini zərurətə çevirir.

İqtisadiyyatın milli modelini yaradarkən dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti həmişə obyektiv olaraq malik olduğu resurslarla məhdudlaşır. Bu resurs məhdudiyyətini istehsal imkanları əyrisi modelinin köməylə təhlil edirlər.

İstehsal imkanları əyrisi modelini sadələşdirilmiş sxemin köməylə nümayiş etdirirlər ki, bu da ancaq təsərrüfat fəaliyyətinin iki alternativ növünün mövcudluğunu nəzərdə tutur (şəkil 2.).

Misal üçün, neft ehtiyatları ilə zəngin olan və eyni vaxtda xarici turistlərin cəlb olunması üçün böyük potensiala malik bir ölkəni nümunə götürək.

Turist servisi

Şək. 2. İstehsal imkanları əyrisi milli iqtisadiyyatın resurs məhdudiyyətləri modeli

Əgər resurslar qeyri-səmərəli istifadə olunursa, onda milli iqtisadiyyat istehsal imkanları əyrisindən aşağı olacaq (məsələn, A nöqtəsi). Maksimal səviyyədə bütün resurslar səfərbər olunsaydı, ölkə qısa vaxt ərzində qrafikdəki əyrinin sərhədlərini çıxarıb bilməyəcək (məsələn, E nöqtəsi ilə müəyyən olunan istehsal kombinasiyasını təmin etmək). Ölkədə mövcud olan bütün resursların daha səmərəli istifadəsi ilə milli iqtisadiyyat istehsal imkanları əyrisinin istənilən nöqtəsinə uyğun gələn istehsal buraxılışını təmin edə bilər. Problem - resursların neftin hasilatı üçün cəmlənməsinin uyğun gəldiyi (C nöqtəsi), və ya resursların əsasən turizmin inkişafı üçün istifadə olunduğu (B nöqtəsi), və ya hər iki sahənin təxminən eyni səviyyədə inkişaf etdiyi (D nöqtəsi) kombinasiyalardan hansının millətin rifah səviyyəsini maksimallaşdırmağa imkan verə biləcəyini müəyyən edə bilmək bacarığından ibarətdir [3, s. 102-103]. Bu baxımdan cədvəl 1-də əhəlinin adambaşına düşən ÜDM üzrə (AQP-nə görə) klasterlər üzrə BRİKS və postsovet məkanı ölkələrinin bölgüsü verilmişdir.

Cədvəl 1. 2016, 2017, 2018, 2019-cu illərdə əhalinin adambaşına düşən ÜDM üzrə (AQP üzrə) klasterlər üzrə BRIKS və postsovet məkanı ölkələrinin bölgüsü.

Ölkələr	Əhalinin adambaşına düşən AQP üzrə ÜDM (min dollar)				Klasterin sıra nömrəsi					ÜDM-in real həcmnin əvvəlki ilə nisbətən dinamikası (%-lə)	
	2016	2017	2018	2019	2016	2017	2018	2019	2019	2020	
Rusiya	8,7	10,7	11,4	11,6	2	3	2	3	1,3	-3,6	
Braziliya	1,8	2,1	1,9	1,8	5	5	5	6	1,4	-4,5	
Çin	11,2	12,3	13,9	14,4	6	5	4	4	6,0	2,3	
Hindistan	5,8	6,2	6,7	6,97	6	6	5	5	4,2	-8,0	
CAR	13,4	13,5	13,7	13,7	3	3	3	3	0,2	-7,5	
Postsovet məkanı ölkələrindən											
Ermenistan	3,6	3,9	4,2	4,6	6	5	4	5	7,5	-4,5	
Azərbaycan	3,8	4,2	4,7	4,8	4	5	3	4	2,2	-2,6	
Qazaxıstan	7,7	9,3	9,8	9,8	3	5	3	3	4,5	-2,69	
Litva	15	16,9	19,2	19,6	4	3	2	2	4,3	-0,8	
Türkmənistan	6,9	6,4	6,6	6,9	4	5	4	4	6,3	1,8	
Ukrayna	2,2	2,6	3,1	3,7	4	5	4	5	3,2	-7,2	
Estoniya	28,7	29,7	31,8	32	3	3	2	2	5,0	-2,9	
Gürcüstan	4,1	4,4	4,7	4,7	5	5	5	4	2,3	1,9	

Mənbə: Dünya iqtisadiyyatının cari meyilləri haqqında bülleten 2021. Thomson Reuters. World development indicators 2021.

BRIKS ölkələri arasında dinamika əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (cədvəl 1). Braziliya 1992-ci ildəki üçüncü klasterdən böhran şəraitdə 2019-cu ildə altıncıya düşmüşdür. Çin və Hindistan 1992-ci ildə ancaq 6-cı klasterdə idilər, amma 2019-cu ildə müvafiq olaraq, dördüncü və beşinci klasterə qalxa bilmişlər. Bunun üçün bu iki ölkəyə 2000-2016-cı ildə ÜDM-un Çində 9,4% və Hindistanda 7,1% səviyyəsində orta artım tempi (hiss olunan böhranlar olmadan) “lazım olmuşdu”. Çəkili göstəricilər üzrə hesablamalar göstərir ki, məhz Çin və Hindistanın yuxarı hərəkət uğurları ümumdünya bölgüsünü dəyişdirdi. CAR bütün təhlil dövrü ərzində üçüncü klasterdə mövqe tutur, belə ki, əhəmiyyətli iqtisadi artım əhalinin sayının yüksək artım tempində ÜDM göstəricisini praktiki olaraq daimi saxlayır.

Postsovet məkanı ölkələri arasında əhalinin adambaşına maksimal ÜDM 2019-cu ildə Estoniya və Litvadadır (32 min və 19,6 min dollar adambaşına), bunlar da 1992-ci ildəki müvafiq olaraq, dördüncü və üçüncü klasterlərdən 2019-cu ildə ikinciye düşmüşlər. Aİ tərkibinə daxil olmaq Latviyada adambaşına olan ÜDM-in əhəmiyyətli dərəcədə artma səbəbi olmuşdur: 1992-ci ildə adambaşına 8,3-dən 2016-cı ildə 23,7 min dollara qədər, bu da ölkəyə dördüncüdən üçüncü klasterə keçməyə imkan vermişdir.

Beləliklə, dünya ölkələrini resurs potensialı üzrə təsnifatlandırarkən, müasir iqtisadçılar millətin inkişaf etmiş və etməkdə olan bölgüsündən fəal surətdə istifadə edirlər. Bu təsnifat tarixi və statistik meyarları uyğunlaşdırır (cədvəl 2.):

- İnkişaf etmiş ölkələr – bu, bir qayda olaraq, keçmiş müstəmləkəçi dövlətlərdir, onlarda əsasən insan resursları üstünlük təşkil edir;

- İnkişaf etməkdə olan ölkələr-bunlar keçmiş müstəmləkələrdir ki, adətən müstəqillik əldə etdikdən sonra da nisbətən kasıb qalmaqda davam edir, həm də onların milli sərvətində nəinki insan, həm də təbii resurslar böyük çəkiyə malikdir.

Cədvəl 2. İqtisadiyyatın milli modellərinin dualist təsnifatlandırılması

Meyarlar	İnkişaf etmiş ölkələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
Resurslarla təminat (adambaşına düşən milli sərvətlə qiymətləndirilir)	Varlı	Kasıb
Resursların strukturu	Mütləq olaraq insan resursları üstünlük təşkil edir	İnsan və təbii resurslar üstünlük təşkil edir
Tarixi mənşə	Keçmiş metropoliyalar	Keçmiş müstəmləkələr

Bu dualist təsnifatlandırmanın bir sıra istisnaları var.

Təbii resursları ixrac edən bəzi “üçüncü dünya” ölkələri (hər şeydən əvvəl-neft ixrac edən ölkələr, məs., Səudiyyə Ərəbistanı) çox yüksək milli sərvət göstəricilərinə və həyat tərzinə malikdir. “Üçüncü dünyanın” bəzi ölkələri (yeni sənaye ölkələri-məsələn, Tayvan, Cənubi Koreya, Meksika, Türkiyə) səmərəli milli iqtisadi modellər yarada biliblər ki, bu da sənaye məhsulunun istehsal və ixracına əsaslanır. Amma “üçüncü dünyanın” əksər ölkələri kasıbdır və iqtisadiyyatın milli modellərinin formalaşması zamanı intensiv texnologiyalarda ixtisaslaşma ilə inkişaf etmiş ölkələrin “xammal əlavəsi” rolu arasında seçim etmək məcburiyyətində qalırlar. İnkişaf etmiş ölkələrin hamısı keçmişdə müstəmləkəçi olmayıb (məsələn, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya – Böyük Britaniyanın keçmiş müstəmləkəleridir). Bu qrupda da elə dövlətlər var ki, bunların milli iqtisadi modelləri xammal resurslarının hasilat və ixracından çox asılıdır (Hollandiya, Norveç, Kanada). Amma onların milli iqtisadi modelləri, bir qayda olaraq, fond və elm tutumlu texnologiyaların prioritet inkişafına əsaslanır [3, s.110-111].

3. Proteksionizm idxal mallarını əvəz etməyə qadir olan milli istehsalın inkişafını təşviq etdiyi kimi, ticarət tərəfdaşı olan digər ölkələrin cavab tədbirlərinin milli təsərrüfata vura biləcəyi

ziyanın gömrük müdafiəsindən əldə olunan gəliri də ötüb keçə biləcəyi siyasətdir. Tarif və kvotalar milli bazarları xarici istehsalda olan mallardan qorunmaq məqsədilə tətbiq edilsə də, onlar səmərəsiz də ola bilər və resurslar qeyri-səmərəli istifadə olunar.

İdxal tarifləri idxalı əvəz edən və rəqabət aparan sahələrdə məşğul olan milli istehsalçıları müdafiə edir, lakin milli istehlakçılar idxal tarifi ödədiyi üçün itkiyə məruz qalırlar. Sərbəst ticarət şəraitində milli qiymətlər dünya bazarındakı müvazinət qiymətinə yaxınlaşır. Konkret əmtəə qrupuna aid olan kəsr idxal vasitəsilə aradan qaldırılır. İdxal tarifi milli qiymətləri artıraraq, idxalın həcmi azaldır. Proteksionizm şəraitində milli istehsalçıların istehsalı genişləndirmək imkanı var, belə ki, onlar tarif ödəməirlər və beləliklə, məsrəf və gəlirlərin həddinin “qızıl bərabərliyi” milli müəssisələr tərəfindən onlar üçün optimal olan böyük həcmli istehsalların artması ilə nail olunur.

İxracın tarifləşdirilməsi ixracatçı ölkəni dünya bazarında inhisarçı vəziyyətə gətirir və idxalçı ölkə alınan məhsula görə daha çox ödəniş etmək məcburiyyətində qalır. Bir neçə ölkə integrasiya blokunda birləşib, ixrac məhdudiyyətlərini eyni zamanda tətbiq edirsə, inhisarçı mənfəət daha yüksək olur. Proteksionist siyasətinə nümunə olaraq Avropa Birliyi ölkələrində qəbul edilən Ümumi xarici gömrük tarifini göstərmək olar [1, s.17].

Xarici gömrük tariflərinin aşağı salınması proteksionist meyllərin azaldığını göstərmir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir vəziyyətinin təhlili, əksinə olaraq göstərir ki, proteksionist mexanizmlərin klassik, ənənəvi metodları az istifadə edilir və onların əvəzində qeyri-ənənəvi metodların tətbiqinə başlanılır, bu isə yeni proteksionist meyllər deməkdir. Proteksionist forma və metodların genişlənməsi qeyri-tarif ticarət məhdudiyyətlərinin istifadəsi nəticəsində həyata keçirilir, onların növləri hal-hazırda əlliyyə çatır. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr azad ticarət tərəfdarları olmalarına baxmayaraq, belə məhdudiyyətlərdən fəal ticarətdə geniş istifadə edirlər.

Tarif məhdudiyyətləri şəraitində aparılan və gətirilən malların kəmiyyəti rəqlamentləşdirilmir, kəmiyyət gömrük dəyəri və ya onların birləşməsi üzrə tarif dərəcəsini ödəmək tələb olunur. Kvotalar xarici ticarətin həcmi müəyyən kəmiyyətlə məhdudlaşdırır. Dövlət məhsulun məhdudlaşdırılan həcmi ixracına və idxalına lisenziyalar verir və lisenziyasız ticarətə icazə vermir.

Bundan başqa, kvotalar tarifdən onunla fərqlənir ki, onlar xarici rəqabətin daxili qiymətlərə təsirinə tamamilə imkan vermir və nəhayət, idxal kvotaları ölkəni verilən lisenziyadan əlavə yeni və ən yeni xarici malların axınından təcrid edir. Nəticədə, kvotalaşma mühüm və çox güclü proteksionist siyasət metoduna çevrilir.

Kvotaların tarifdən mühüm keyfiyyət fərqləri də var: tariflərin dəyişilməsi beynəlxalq razılaşmalar çərçivəsində milli qanunvericiliklə rəqlamentləşdirilir. Bu səbəbdən hökumət tarifləri sərbəst olaraq qaldıra bilməz. Belə vəziyyətdə, o, idxal kvotalarını sərtləşdirir, konkret müəssisələr arasında lisenziyaların bölüşdürülməsi vasitəsilə xarici ticarət siyasətini səmərələşdirir.

Dünya ticarətinin həcmində proteksionizmin və sərbəst ticarətin müqayisəsi onların bərabər nisbətdə olduğunu göstərir, lakin tərəflərin qarşıdurması davam etməkdədir.

Dövlət tərəfindən xarici ticarətə nəzarətin ən ümumi səbəbi, bir qayda olaraq, milli maraqların həyati vacib məsələ olmasıdır. Məhdudlaşdırıcı tədbirlərin hər hansı bir ölkənin vətəndaşlarının xeyrinə ola bilməsinə baxmayaraq, xarici ticarətin məhdudlaşması bütövlükdə dünya təsərrüfatı üçün itkilərə gətirib çıxarır. Xarici ticarətə nəzarət tərəfdarlarının arqumentlərini üç qrupa bölək:

Birinciyə strateji, siyasi, sosial və mənəvi mülahizələrə əsaslanan səbəblər aid edilir. Belə ki, strateji istehsalın genişləndirilməsi ölkədə ixtisaslı işçi qüvvəsinin, fəvqəladə hallarda lazım ola bilən texnoloji biliklərin saxlanması təmin edilməsi ilə izah edilir.

İkinci qrupa iqtisadi arqumentlər aiddir. Məsələn, rüsumun ödənilməsi vergi ağırlığı ilə eynidir və istehsalçı və istehlakçı arasında tələb və təklifin elastik münasibətindən asılı olaraq bölüşdürülür. Bu səbəbdən hökumət idxal mallarına vergini ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbir kimi istifadə edə bilər.

Üçüncü qrupa neqativ nəticələrə səbəb ola biləcək arqumentlər aid edilir. Çox zaman məşğulluğun saxlanması üçün idxal məhdudlaşdırılır [1, s.18-19].

Bu qrupun daha bir arqumenti milli iş yerlərinin ucuz və qeyri-ixtisaslı xarici işçi qüvvəsi tərəfindən sıxışdırılmasından etibarlı müdafiədir. Bu arqument iqtisadi nəzəriyyənin bir neçə prinsipinə ziddir. Ucuz işçi qüvvəsi ölkənin beynəlxalq ixtisaslaşma çərçivəsində malik olduğu üstünlük ola bilər. Aşağı əmək haqqı nəinki əməkdən istifadənin aşağı məsrəflərinin, həm də onun aşağı məhsuldarlığının səbəbi ola bilər. Gömrük rüsumlarının tətbiqi işçi qüvvəsini ucuz edə bilər. Əksinə olaraq, işçi qüvvəsinin dəyərinin artması onun məhsuluna tələbin artmasına səbəb ola bilər ki, bu da daxili qiymətlərin artımını şərtləndirir. Nəhayət, dördüncü qrupa dünya bazarında rəqabəti gücləndirən gömrük məhdudiyyətləri aiddir.

4. Dövlətin kök salmış ixrac sahələrini subsidyalaşdırması və bu sahələrlə bağlı məsrəfləri aşağı salması, təcrübəsiz milli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunması beynəlxalq ticarətə ziyan vurmaq deməkdir.

İstənilən ölkə tərəfindən tarifi tətbiqi nəticəsində bir neçə **iqtisadi səmərə** yaranır ki, onların arasında da aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

Gəlirlərin səmərəsi, bu idxalın rüsumu cəlb olunması nəticəsində büdcə gəlirlərinin artım həcmi əks etdirir. O, tarifi tətbiqindən sonra ölkə idxalının ölçüsü kimi hesablanır. Gəlirlərin səmərəsi ölkə iqtisadiyyatı üçün itki olmasa da, istehlakçılar üçün itkidir, belə ki, onların gəlirləri dövlət tərəfindən tutularaq büdcəyə keçirilir. Gəlirlərin şəxsi büdcədən dövlət sektoruna yerdəyişməsi baş verir;

Yenidən bölüşdürmənin səmərəsi gəlirlərin istehlakçılardan idxalçılarla rəqabət aparan məhsul istehsalçılarına yenidən bölgüsünü əks etdirir. İdxal tarifi tətbiqi nəticəsində istehsalçıların əldə etdiyi əlavə mənfəətlə əlavə məhsul istehsalına əlavə məsrəflər arasında fərq kimi hesablanır.

Müdafiə səmərəsi ölkənin iqtisadi itkilərini göstərir ki, bu da daha yüksək məsrəflərlə əlavə məhsul kəmiyyətinin tarifi müdafiəsi altında daxili istehsalının zəruriliyi nəticəsində yaranır. Daxili bazarın tariflərin köməyi ilə müdafiəsinin artması ilə həmin məhsulun istehsalı üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmayan daha çox sayda resurs onun istehsalı üçün cəlb olunur. Bu ölkənin daha aşağı qiymətlə xarici tərəfdən həmin malı aldığı zaman sərf etdiyi ilə müqayisədə daha yüksək istehsal məsrəflərinə gətirib çıxarır. Istehsalda daha səmərəli olan xarici mallar daxili bazarda yerli malların istehsalı ilə daha az səmərəli olanlarla əvəz olunur və nəticədə müdafiə səmərəsi yaranır.

İstehlak səmərəsi malın daxili bazarda qiymətinin artması nəticəsində onun istehlakının azaldığı zamanı baş verir.

Tarif və kvotalar idxalatçı-ölkələr tərəfindən milli bazarları xarici istehsaldan olan mallarla rəqabətdən qorunması məqsədilə tətbiq edilir. Amma, ölkədə istehsal olunan və ixraca gedən məhsul rəqabət qabiliyyətini itirirsə, tarif və kvotalar səmərəsiz olur. Belə hallarda, dövlət milli istehsalçılara rəqabətli mövqelərini möhkəmlətməyə kömək edir, onlara məhsullarını dünya bazarlarında faktiki istehsal məsrəflərindən aşağı qiymətə satmağa imkan verir. Belə tədbirlər ixracın həcmi artırmağa imkan verir, amma, həcmi belə şişirdilməsi süni xarakter daşıyır, son nəticə resursların qeyri səmərəli istifadəsi olur.

Belə dəlillərin ədalətli olması dəfələrlə mübahisə edilib. Hətta əgər əsaslı zəmin-milli istehsalçılar üçün vaxt udmaq arzusu – lazımdırsa, bundan proteksionist tədbirlərin qaçılmazlığı gözlənilir. Dövlət təcrübəsiz milli istehsalçıları xarici rəqabətdən qorumaq əvəzinə, “kök salmış” ixrac sahələrini subsidiyalaşdırmalı və məsrəfləri aşağı salmağı və istehsalı genişləndirməyi öyrənənə qədər, xaricdə onların məhsullarının rəqabət qabiliyyətini saxlamalıdır.

5. Milli preferensiya sistemindən istifadə edən ölkələrdən gələn malların idxal payının müəyyənləşdirilməsi artmış idxal nəticəsində yerli istehsal sahələrinə zərər vuracaq amilləri qiymətləndirməyə imkan verəcək.

Öksər halda qeyri tarif , xüsusən intensiv kəmiyyət metodlardan istifadə hətta liberal gömrük rejimləri şəraitində bütövlükdə dövlət ticarət siyasətinin daha məhdudlaşdırılmış xarakterinə səbəb olur.

Azərbaycanda 31 may 2016-cı il tarixli 261 sayılı “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” Qanun məhz qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiqi qaydalarını tənzimləyir. Bu iqtisadi maraqların qorunma məqsədini daşıyır və milli istehsala zərər vurma təhlükəsi ilə bağlı dempinqli, subsidiyalaşdırılmış və ya artmış idxala qarşıdır. İdxal olunmuş məhsulların ixrac qiyməti ilə normal dəyəri arasında fərq varsa, onun faizlə ifadə olunan məbləği dempinq marjası adlanır.

Ümumiyyətlə, artmış idxal nəticəsində yerli istehsal sahəsinə zərər vura biləcək amillər qiymətləndirilməlidir. Bu zaman: 1. Həmin məhsulun artım sürəti və həcmi həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərlə müəyyən edilməli; 2. Onun daxili bazarda payı müəyyən edilməli; 3. Bu məhsulun Azərbaycana idxalının məşğulluq dərəcəsində, istehsalın səmərəliliyində yaratdığı dəyişiklər nəzərə alınmalıdır.

Ticarət müqavilələrinin qiymətləndirilməsi üçün prinsipial vacib məsələ həmin dövlətin ərazisində xarici məhsullara, xidmətlərə və kapitalla təqdim olunan rejimdir.

6. Maliyyə-iqtisadi böhranın daha az toxunduğu region və ölkələrlə yeni satış bazarlarının axtarışının daha çox əhəmiyyət daşıdığı, Azərbaycan Respublikası məhsullarının xarici ticarətinin regional baxımdan MDB-dən kənar ölkələrlə qiymətləndirilməsi, bu sahədə ticarət-iqtisadi münasibətlərdə olan problemlərin dürlüştürülməsi Azərbaycan üçün maraq doğuran ölkələrlə əməkdaşlığın perspektivlərini aşkara çıxarır. İdxal və ixracın orta qiymətlər indeksinin və fiziki həcm indeksinin, həmçinin, ixrac və idxalın fiziki həcm indekslərinin qarşılıqlı müqayisəsi milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi baxımından xarici ticarətdə nəticələri proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Açıq iqtisadiyyatın normal fəaliyyətinin mühüm şərti məhsulların artan satış bazarının, həmçinin, fasiləsiz və qarşılıqlı qəbul olunan qiymətlərlə enerji resurslarının təmin olunması, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsidir.

Cədvəl 3-də Azərbaycan Respublikasının ölkə qrupları üzrə idxal və ixrac göstəriciləri əks olunmuşdur.

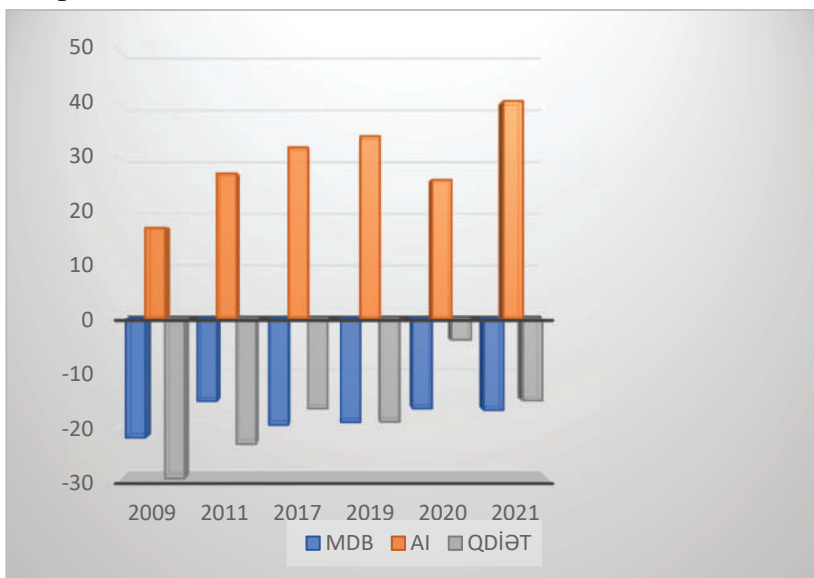
Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikasının ölkə qrupları üzrə idxal və ixrac göstəriciləri

Ölkə qrupları	İdxal (xüsusi çəkisi, %-lə)									İxrac (xüsusi çəkisi, %-lə)									Saldo				
	2011	2014	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2011	2014	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2011	2017	2018	2019	2020	2021	
MDB	26,2	22,7	25,3	27,3	25,0	25,1	26,1	25	11,0	3,8	7,3	7,6	5,8	6,0	9,5	8,1	-15,2	-19,7	-19,2	-19,1	-16,6	-16,9	
Aİ	32,3	33,8	26,0	22,1	20,3	17,8	23,6	18,3	59,4	53,0	43,2	54,0	54,3	53,5	49,5	58,8	27,1	31,9	34	35,7	25,9	40,5	
QDIƏT	37,5	36,0	38,8	39,8	36,0	33,5	38,4	39,6	14,2	9,7	22,0	23,2	19,9	25,4	34,6	24,5	-23,3	-16,6	-16,1	-8,1	-3,8	-15,1	
İƏT	17,9	18,5	17,6	20,1	20,3	18,9	20,9	21,4	3,2	4,4	15,2	11,1	10,4	15,6	20,0	13,5	-14,7	-9	-9,9	-3,3	-0,9	-7,9	
GUAM	6,7	5,6	4,0	6,2	5,0	4,0	4,6	4,9	5,5	2,6	4,2	6,0	4,4	4,7	6,0	5,0	-1,2	-0,2	-0,6	0,7	1,4	0,1	
OPEK	2,9	2,6	3,0	3,5	4,4	4,2	3,6	4,2	4,5	1,4	1,0	0,4	0,4	0,6	0,5	0,6	1,6	-3,1	-4	-3,6	-3,1	-3,6	
İƏT	19,7	20,0	19,7	21,9	22	20,5	21,6	23,2	10,8	17,4	19,3	16,4	14,7	16,3	23,0	17,2	-8,9	-5,5	-7,3	-4,2	1,4	-6	
ASOƏT	35,3	35,0	42,3	41,8	41,3	43,6	44,6	43,9	19,6	23,4	20,3	18,3	16,7	12,6	12,5	7,6	-15,7	-23,5	-24,6	-31	-32,1	-36,3	
AATA	2,3	1,4	4,0	2,5	5,4	9,7	1,4	2,4	0,7	0,7	1,1	1,3	0,7	0,9	1,6	1,2	-1,6	-1,2	-4,7	-8,8	0,2	-1,2	
ASEAN	0,9	1,4	4,0	2,1	2,2	2,1	2,5	2,8	6,5	13,7	2,5	4,6	4,2	2,1	3,0	1,3	5,6	2,5	2,1		0,5	-1,5	
İƏT	57,6	58,6	52,4	49,3	50,6	52,8	48,6	46,2	67,1	57,9	60,9	65,7	72,4	67,0	66,5	71,6	9,5	16,4	21,8	14,2	17,9	25,4	

Mənbə: Dövlət Gömrük komitəsinin statistik bülletenləri və AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycan Respublikası 180-dən çox ölkə ilə idxal-ixrac əməliyyatı aparır (2021-ci ildə 185 ölkə). Bununla belə, respublika üçün əsas və daha prioritet istiqamət kimi MDB (2020-ci ildə respublika ixracının 9,5%-ni, 2021-ci ildə 8,1%-ni, idxalının isə müvafiq olaraq, 26,1% və 25%-ni, 2011-ci ildə respublika ixracının 11%-i, idxalının-26,2%-i), Aİ ölkələri (2020-ci ildə respublika ixracının 49,5%-ni, 2021-ci ildə 58,8%-ni, idxalının isə, müvafiq olaraq, 23,6% və 18,3%-ni, 2011-ci ildə respublika ixracının 59,4%-i, idxalının-32,3%-i), QDİƏT ölkələri (2020-ci ildə respublika ixracının 34,6%-ni, 2021-ci ildə 24,5%-ni, idxalının isə, müvafiq olaraq, -38,4% və 39,6%-ni, 2011-ci ildə respublika ixracının 14,2%-i, idxalının-37,5%-i), İƏİT ölkələridir (2020-ci ildə respublika ixracının 66,5%-ni, 2021-ci ildə 71,6%-ni, idxalının isə, müvafiq olaraq, 48,6% və 46,2%-ni, 2011-ci ildə respublika ixracının 67,1%-i, idxalının-57,6%-i). MDB ilə olan saldo 2011-ci illə 2009-cu illər arası -22,1-dən -15,2-ə, 2011 –ci il və 2017-ci illər arası isə, -15,2-dən -19,7-ə, 2018-ci ildə-19,2-ə, 2021-ci ildə 16,9-ə, Aİ ölkələri ilə isə, saldo 2011-ci illə 2009-cu illər arası 17-dən 27,1-ə, 2011-ci illə 2017-ci il arası 27,1-dən 31,9-a, 2018-ci ildə 34,1-ə, 2021-ci ildə isə, 40,5-ə qalxmışdır. MDB ölkələrindən idxalın müqayisə olunan müddət ərzində 29,8%-dən 25%-ə düşməsi məsələn, iri buynuzlu heyvan ətinin RF, Almaniyadan gətirilməsinin Hindistan, Braziliya kimi ölkələrlə əvəz edilməsi, quş ətinin, kərə yağının və digər məhsulların idxalının coğrafiyasının dəyişilməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatları üzrə saldosunu aşağıdakı diaqramda şəkil 3.-də nəzərdən keçirək:

Şəkil 3. Azərbaycanın bəzi ölkə qrupları üzrə idxal-ixrac saldosu (faizlə)

Ölkə qrupları	Saldo					
	2009	2011	2017	2019	2020	2021
MDB	-22,1	-15,2	-19,7	-19,1	-16,6	-16,9
AI	17	27,1	31,9	35,7	25,9	40,5
QDIƏT	-29,8	-23,3	-16,6	-8,1	-3,8	-15,1

Cədvəl 4. Mühüm növ məhsulların bəzilərinin idxalı

Məhsulun adı		Miqdarı											
		2012	2016	2016-cı ildə 2012-ci ilə nisbatən %-lə	2017	2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbatən %-lə	2018	2018-ci ildə 2017-ci ilə nisbatən %-lə	2019	2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbatən %-lə	2020	2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbatən %-lə	2021
İri buynuzlu heyvan əti, ton	Dövlətin adı	15,0 3476,6 - 239,4 67,8 - - - 80,7	4565,5 287,0 - 135,0 - 12,8 76,0 181,6		7331,7 1098,3 448,1 135,6 25,7 11,5 80,4 124,8		6769,7 235,6 930,7 212,9 - - 36,5 24,4 117		6049,9 572,7 1265,8 666,5 - - 14,9 - 240,7		6958,2 691,6 1281,0 719,7 - - - - 118,6	3615,6 627,1 1159,5 212,0 - - 55,0 - 51,9	
	Ukrayna												
	Hindistan												
	Belorus												
	Braziliya												
	Almaniya												
	ABŞ												
	Paraqvay												
	İspaniya												
	Digər ölkələr												
Cəmi		3879,5	5257,9	136,0	9255,4	176,0	8326,8	89,0	8810,5	105,8	9769,1	111	58,6

Kara yağ, digər süd yağları və pastaları, ton	Yeni Zelandiya Ukrayna Niderland Belarus Finlandiya Almaniya Fransa Avstraliya	2747,2 92,6 - 169,9 141,3 254,9 253,5 486,1 1325,8	11910 361 40 420,9 406,9 506,5 404,7 343,1 - 385	263	13811,1	96,0	12115,3	88,0	14032,3	115,8	16806,4	120	15034,3	89,5	7142,7 2956,3 - 1832,5 647,9 342,3 463,0 - 1168,7 - 2000,8
Cami		5470,6	14365,1	263	13811,1	96,0	12115,3	88,0	14032,3	115,8	16806,4	120	15034,3	89,5	
Çay, ton	Sri-Lanka Rusiya Hindistan Vyetnam Almaniya İran Digər ölkələr	5351,8 15,2 1543,0 - - 554,4 171,2	11539,6 263,2 241,1 38,4 18,3 170,7 338,2		11766,9 621,2 530,4 250,8 13,3 14,6 388,3		10867,4 683,9 572,1 132,2 - 357,3 344,9		12102,4 820,2 581,2 109,6 - 26,1 456,4		11302,6 1021,7 534,3 613,9 - 59,2 453,2		10962,2 1229,9 780,0 468,7 - - 794,4		
Cami		7635,2	12609,5	65,1	13585,5	8,0	12957,8	95,0	14095,9	108,7	13984,9	99,0	13965,2	99,9	
Buğda, min ton	Rusiya Qazaxıstan Ukrayna Türkiyə Avstriya Digər ölkələr	258,9 1100,3 - - - 7,1 -	1486,5 93,0 18,8 - - 1,3		1194,9 63,4 15,9 0,2 0,0 -		809,1 269,4 2,1 0,2 0,1 -		1310,6 272,9 - ,5 - ,1		1349,8 14,9 - - - 0,4		1094,2 52,7 - - - 1,2		
Cami		1366,3	1599,6	17,1	1274,4	80,0	1080,9	85,0	1585,0	146,6	1365,1	86,0	1148,1	84,1	
Düyü, ton	Hindistan Rusiya Tailand Pakistan	9040,5 6718,3 579,0 918,0	23974,4 14222,8 4297,0 3118,8		27963,7 11559,7 4417,7 3758,1		28227,3 8856,3 2874 2489,2		29857,3 10703,7 10452,7		1834,2 3139,2 3485,6		30212,9 6286,9 804,2 2236,5		

	Qazaxıstan	-	398,9		2099,5		721,5		2182,3		3795,1		7015,6
	Vyetnam	-	106,2		911,1		-		3941,8		-		-
	ABŞ	18,7	-		260,0		-		133,0		-		-
	Digər ölkələr	408,2	67,7		90,5		164,3		204,3		3926,5		209
Comi		17682,7	48185,7	272,5	51060,2	6,0	49826,1	98,0	48654,6	98,0	56884,3	117	46765,5
Buğda unu, ton	Rusiya	5174	3529,8		2461,3		2047,9		2808,5			2863,1	3478,3
	Ukrayna	8635,6	77,5		139,5		12		-			-	6,1
	ABŞ	-	-		15,8		-		-			-	-
	Fransa	-	8,8		14,6		10,9		11,2			-	6,3
	Belorus	379,9	-		12,6		-		3,7			9,6	-
	Almaniya	-	10,4		10,5		11,6		-			8,7	-
	Türkiyə	18,6	15,3		-		5,9		-	30,7		-	17,3
	Digər ölkələr	971,7	16,6		18,8		36,1		-			7,0	15,9
Comi		15179,8	3658,4	0,24	2673,2	0,73	2124,4	0,8	2864,1	134,8	2909,8	102	3523,9
Yük avtomobilləri, ədəd	Almaniya	4645,0	306 139		684 287		1502		2697		2652		4086
	Türkiyə	663	13		50		189		320		137		176
	Fransa	29	35		46		-		-		-		98
	İtaliya	89	24		37		-		-		-		442
	Rusiya	721	21		245		-		198		375		430
	Çin	2310	19		-		-		147		95		126
	Koreya	333	-		123		-		114		125		-
	Yaponiya	198 444	14		-		112		116		91		-
	Digər ölkələr						-		188		151		194
Comi		9432,0	571	6,05	1227	215	2300	87,4	3780,0	164,3	3626	96,0	5552
													153,1

Mənbə: Dövlət Gömrük komitəsinin statistik bülletenləri və AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəşrləri
üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 4.-də bəzi mühüm növ məhsulların illər üzrə idxal həcmi və dinamikası göstərilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın ticarət-iqtisadi münasibətlərinin geniş coğrafiyasına baxmayaraq, bir çox xarici ölkə və regionlarla əməkdaşlığın dərinləşməsi və fəallaşması ilə bağlı bir çox problemlər qalır. Belə məsələlər xüsusən dünya maliyyə böhranı dövründə daha da aktuallaşır, belə ki, böhran zamanı inkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan ölkələr, xüsusən, Avropa İttifaqının üzv-ölkələri daha çox ziyan çəkdiilər. Belə şəraitdə, maliyyə-iqtisadi böhranın daha az toxunduğu region və ölkələrdə yeni satış bazarlarının axtarışı daha çox əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın ixrac strukturunun təhlili xarici ticarətdə problemlərin olduğunu göstərir və aşağıdakı nəticələri yaradır:

Birincisi, ixrac olunan malların əksəriyyəti idxal olunan xammaldan istehsal edildiyinə baxmayaraq, emalın əhəmiyyətli səviyyəsi ilə fərqlənir. İkincisi, Azərbaycanın ixracın nəinki bütövlükdə, həm də, regionlar üzrə zəif mal diversifikasiyasını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, MDB ölkələrinə əsasən kartof, meyvə kimi ərzaq məhsulları, Avropa ölkələrinə mineral məhsullar və s.göndərilərək, demək olar ki, hər regionda ixracın əksər hissəsini təşkil edən bir mal qrupu qərarlaşır. Üçüncüsü, Azərbaycan məhsulları coğrafi planda kifayət qədər diversifikasiya olunmayıb.

Azərbaycan Respublikasının MDB-dən kənar ölkələrdən XİF-in MN üzrə idxallının təhlili aşağıdakıları göstərir. Birincisi, idxalda avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin yüksək payı diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən, bu məhsulların əksəriyyəti yerli müəssisələrin texniki cəhətdən təzələnməsi üçün istifadə olunur, digər tərəfdən, respublikada belə məhsulların geniş çeşidi buraxılır və onların idxal faktı ya kifayət etməyən həcmdə istehsaldan, ya da anoloji məhsulların aşağı istehlak xüsusiyyətlərindən xəbər verir. İkincisi, məsələn, məişət kondisionerləri, məişət soyuducuları kifayət qədər idxal edilir. Bu isə, anoloji yerli malların hətta daxili bazarda zəif

rəqabətqabiliyyətindən, həmçinin, mümkün ki, yerli müəssisələr tərəfindən buraxılan məhsulun kifayət etməyən geniş nomenklaturasından xəbər verir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, MDB-dən kənar ölkələrdən idxalın strukturu kifayət qədər səmərəlidir: əsasən, investisiya və aralıq məhsullar gətirilir, ərzağın payı, həmçinin, tekstil və digər istehlak mallarının xüsusi çəkisi böyük deyil.

Azərbaycanda məhsulların xarici ticarətinin saldosuna gəldikdə isə, XİF-in MN-nın bölmələri üzrə və regionlar üzrə təhlil aşağıdakıları aşkara çıxarır: XİF-in MN üzrə saldonu hesablasaq, onun müsbət əhəmiyyəti mineral məhsullar, nərə kürüsü, heyvan və ya bitki mənşəli yağlar, emal olunmamış gön, aşılanmamış dəri, hazırlanan məmulatlarla, yəni aralıq məhsullarla ticarətdə müşahidə olunur. XİF-in MN-nın digər bölmələri üzrə malların ticarətində saldo mənfidir.

Regional planda mənfi saldo ASOİƏ (*Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı*) ölkələri ilə ticarətdə də müşayət olunur. Bu regiondan idxal ixraca nisbətən daha intensiv artır (2009-cu, 2011-ci, 2017-ci, 2018-ci, 2019-cu, 2020-ci və 2021-ci illərdə müvafiq olaraq, 1,2, 15,7, 23,5, 24, 31, 44,6 və 43,9). Nəzərə alsaq ki, bu regionla ticarət hökumətlər səviyyəsində müqavilələrin bağlanması ilə həyata keçirilir, onda bu regionda ixracın çoxaldılması üzrə işləri intensivləşdirmək lazımdır.

Cədvəl 5. Azərbaycanın ixracında ASOİƏ (Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı) ölkələrinin xüsusi çəkisi

Dövlətlər	Faizlə						Yeri						
	2011	2012	2017	2018	2020	2021	2011	2012	2017	2018	2019	2020	2021
Amerika Birləşmiş Ştatları	6,8	6,7	0,4	1,7	0,2	0,3	3	6	24	17	34	32	24
İndoneziya	3,4	7,4	3,4	3,1	-	0,4	5	4	8	10	-	-	23
Malayziya	2,5	1,6	-	-	0,4	-	9	16	-	-	-	25	-
Koreya Respublikası	1,7	-	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-	-
Tailand	0,5	1,4	0,8	0,7	0,9	0,6	26	17	22	23	14	20	21
Çin	0,2	0,8	3,2	0,6	3,1	0,6	34	23	11	26	6	9	19

Mənbə: Dövlət Gömrük komitəsinin statistik bülletenləri və AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəşrləri üzrə hazırlanmışdır

Cədvəl 6. Azərbaycanın idxalında əsas tərəfdaşlar arasında ASOİƏ (Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı) ölkələrinin xüsusi çəkisi

Dövlətlər	Faizlə						Yeri						
	2011	2012	2017	2018	2020	2021	2011	2012	2017	2018	2019	2020	2021
Amerika Birləşmiş Ştatları	6,5	7,4	8,2	4,6	5,9	3,8	4	4	4	5	5	4	6
Çin	6,4	6,5	9,7	10,4	13,2	14	5	5	3	3	3	3	3
Koreya Respublikası	2,1	2,5	1,0	2	1,7	1,9	11	11	20	12	18	12	11
Yaponiya	1,8	2,5	1,9	3,3	1,8	2,2	14	10	11	9	14	11	10
Malayziya	0,4	-	0,4	0,5	0,6	0,7	29	-	34	30	30	24	27
Tayvan	0,3	0,3	-	-	-	-	34	33	-	-	-	-	-
Tailand	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	39	34	35	36	38	33	32
İndoneziya	-	0,4	0,6	0,5	0,3	0,5	-	30	29	32	33	40	33

Mənbə: Dövlət Gömrük komitəsinin statistik bülletenləri və AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəşrləri üzrə hazırlanmışdır.

Xarici ticarət indekslərinin təhlili zamanı ixrac və idxalın orta qiymətlər indeksinin və fiziki həcm indeksinin, həmçinin, ixrac və idxalın fiziki həcm indekslərinin qarşılıqlı müqayisəsinə diqqət yetirmək lazımdır. MDB-dən kənar ölkələrlə indekslərin əhəmiyyətində mühüm “əyrilik” nəzər çarpır. İxracın orta qiymətlərinin indeksi onun fiziki həcmi ötür keçir, yəni, ixrac daha çox təchizat hesabına deyil, qiymət amilinin hesabına artır. Nəzərə alsaq ki, qiymət tələbatına nisbətən daha konyuktur amildir, bu həmin regiona Azərbaycan ixracı göstəricisinə qeyri-sabitlik elementini ehtiva edir. İdxala gəldikdə isə, əksinə, orta qiymət indeksi onun fiziki həcmindən kifayət qədər aşağı olmuşdur. Bu halda ixraca əks olan vəziyyət yaranır: əgər qiymətlər dünya bazarında dəyişilsə, idxal dəyər təcəssümündə kəskin olaraq artır, və müvafiq olaraq, ticarət şərtləri pisləşir. Həm də, Azərbaycanın MDB-dən kənar ölkələrlə ticarətində ixracının fiziki həcm indeksi idxal üçün anoloji göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında idxal mallarına tələb Azərbaycan məhsuluna xaricdə olan tələbdən daha çoxdur, bu da ixrac və idxalın dəyər göstəricilərində əhəmiyyətli dəyişiklərə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan, bir sıra mühüm növ məhsulların idxalı və ixracı üzrə fiziki həcm indeksi və idxalın orta qiymətlər indeksini hesablayaq:

Cədvəl 7. Bir sıra mühüm məhsulların idxalı üzrə fiziki həcm indeksi və idxalın orta qiymətlər indeksi

Məhsulların adı (tonla)	2020 -ci il (hesabat ili)		2018-ci il (baza ili)	
	Miqdarı	Məbləği, ABŞ dol.	Miqdarı	Məbləği, ABŞ dol.
Bugda unu	2909,8	1150,9	2124,4	814,1
Kərə yağı digər süd yağları və pastaları	16806,4	82608,3	12115,3	69690,0
Sürtgü yağları	38438,8	65594,6	33199,1	59589,3
Metal	44915,6	96395,1	43950,0	106693,6
konstruksiya				
Üz çəkilmiş polad prokatı	135287,4	107016,1	123697,6	100789,9
Cəmi	238358	352765	215086,4	337576,9
Fiziki həcm indeksi	110			
Orta qiymətlər indeksi	104			

Mənbə: Dövlət Gömrük komitəsinin statistik bülletenləri və AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəşrləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 8. Bir sıra mühüm növ məhsulların ixracı üzrə fiziki həcm indeksi və orta qiymətlər indeksi

Məhsulların adı (tonla)	2020-ci il (hesabat ili)		2018-ci il (baza ili)	
	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dol.	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dol
Çay	1357,2	9461,4	1367,0	9373,9
Emal olunmamış alüminium	37667,1	63710,3	34583,8	71438,8
Pambıq lifi	97578,2	131930,2	52512,1	79529,9
Tütün	4794,0	12081,3	4175,7	12730,2
Qara metallardan yarımfabrikatlar	15320,8	5693,1	38434,9	16941,2
Fiziki həcm indeksi	120			
Orta qiymətlər indeksi	117			

Mənbə: Dövlət Gömrük komitəsinin statistik bülletenləri və AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəşrləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dünya maliyyə böhranı şəraitində ticarət-iqtisadi əlaqələrin diversifikasiyasına, yeni satış bazarlarının axtarışına, əvvəllər bu planda çox da perspektiv olmayan, amma hazırda dünya maliyyə-iqtisadi böhranından çox az əziyyət çəkdikləri üçün hətta inkişaf etmiş ölkələr qarşısında üstünlük əldə edən ölkələrlə münasibətlərin intensivləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

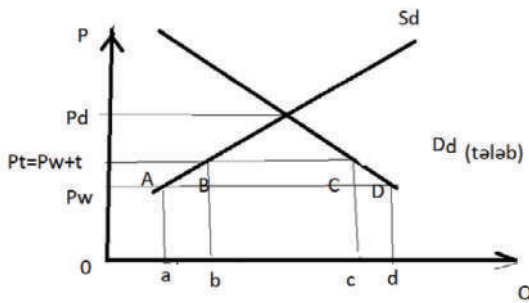
7. Əsas gömrük konvensiyası olan Yenidən baxılan Kyoto konvensiyasının müasir gömrük proseduraları və metodikaları sahəsində standartlarına uyğunlaşmaq zəruri hesab olunmalıdır. Kyoto konvensiyasının müddəalarından olan Səlahiyyətli İqtisadi operator statusunun araşdırılması xarici ticarətin təkmilləşdirilməsinin müasir tələblər baxımından təşkilinə səbəb olar.

Beynəlxalq müqavilələrlə bağlı təcrübədə gerçəkləşən məqamların elmi-tədqiqat müstəvisində də araşdırılması aktual səciyyə daşıyır. Bu baxımdan bizim tədqiqat işinin predmetində Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları və beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən səlahiyyətli iqtisadi operator statusu ilə bağlı öhdəliklər də müəyyən yer tutur. Bundan irəli gələrək, tədqiqat işləməsində səlahiyyətli iqtisadi operator statusu ilə bağlı öhdəliklər sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil sferasında araşdırılır və gömrük münasibətlərinin bu sahədə təkmilləşdirilməsi istiqamətində uyğun gələn səmərəliləşdirici təkliflər əsaslandırılır. Hesab edilir ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında yeni mənbələrin aşkar edilmə səmərəsi baxımından səlahiyyətli iqtisadi operator statusu ilə bağlı öhdəliklər daim diqqət mərkəzinə saxlanılmalı və müvafiq sahədə normativ-hüquqi bazanın və strategiyanın daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Əgər müntəzəm olaraq, müxtəlif malları idxal və ya ixrac edən və yaxşı nüfuza və hesabat sisteminə malik olan ticarət subyektlərinə həm də zəruri tələblərə riayət etməyənləri də aid etsək, bu onların qanuna riayət etməsinə və sosial cəhətdən məsul korporativ davranışa görə mükafat yox, daha çox cəza olacaqdır. Bu həm ticarət, həm də inzibati məsrəflərin çoxluğu deməkdir, belə ki, gömrük orqanları aşağı risk kateqoriyasına aid olan ticarət subyektlərinə nəzarətin həyata keçirilməsinə həddən artıq çox resurs ayırmış olurlar. Buna görə də, qanunvericiklə müəyyən edilən tələblərə riayət edilməsinə görə mükafat qismində belə subyektlərə sadələşdirilmiş gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarına girişi təqdim etmək lazımdır [18, s.133-135].

8. Tarif müdafiəsinə dəstək olan arqumentlər sərfəli olmayan nəticələrin də dəqiqləşdirilməsi və əsaslandırılması deməkdir. Milli sənayenin müdafiəsi üçün tətbiq olunan alətlər-tarif və kvotalardan istifadə istehsalçıların müəyyən “mənfəəti” olsa belə, həm də itirilmiş səmərədir.

Milli sənayenin müdafiəsi üçün iki əsas alət: tariflər (yəni, idxala vergilər) və kvotalardan (yəni, idxala kəmiyyət məhdudiyyətləri) istifadə olunur. Aşağıda Şəkil 4-ə nəzər salaq.

Şəkil 4. Milli sənayenin müdafiəsi üçün tətbiq olunan alətlər: tariflər (yəni, idxala vergilər) və kvotalar

Əgər P_w idxal məhsuluna olan qiymət P_d milli tarazlı səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdırsa, onda milli sənayenin müdafiəsi üçün t tarifi tətbiq olunur və bu da idxal olunan məhsulun qiymətini son istehlakçılar üçün əhəmiyyətli dərəcədə qaldırır. Onlar $P_t = P_w + t$ –ni ödəyirlər. Dövlətin tarifi tətbiq edilməsindən əldə etdiyi gəlir C -dir. İstehsalçıların mənfəəti (A) ondan ibarətdir ki, indi qiymət daxili bazarda milli məhsulun qiymətinə yaxınlaşdırılıb. Amma istehlakçıların itkiləri əhəmiyyətlidir və o, $A+B+C+D$ -yə bərabərdir ki, bu da həm hökumətin, həm də istehsalçıların “uduşunu” üstələyir. Beləliklə, itirilmiş səmərə $B+D$ -dir və istehsal və istehlakdakı itkilərdən formalaşır.

Milli istehsalın müdafiəsinin digər forması xaricdən gətirilən mallara kvotanın tətbiq olunmasıdır. Əgər yerli məhsul, məsələn, kompüterlər böyük tələblə qarşılanmırsa, idxala müəyyən kəmiyyət məhdudiyyətləri tətbiq etməklə (kvotalar) xarici televizorların idxalını qismən məhdudlaşdırmaq olar. Bu zaman qeyri-məmnun tələbin bir hissəsi istehsalın daxili ölçülərinin artması hesabına ödənilə bilər. Bu ona görə baş verəcək ki, kvotanın tətbiqi nəticəsində idxal məhsulunun qiyməti artacaq.

Tariflərdən ölkənin bütün əhalisi ziyan çəkir, ancaq ayrı-ayrı istehsalçılar qrupu qazanır. Bəs nə üçün onda tariflər daima yenidən tətbiq olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə *tarif müdafiəsinə dəstək olaraq* aşağıdakı arqumentləri gətirmək olar:

- Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarətdə vergilər *dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyidir*, belə ki, onları tətbiq edib yığmaq asandır;

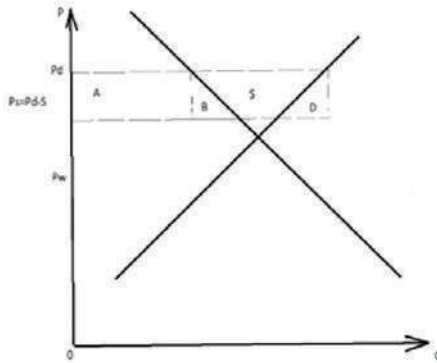
- İdxalın məhdudlaşdırılması-*tədiyyə balans*ı və xarici borcla olan *xroniki problemlərə* təbii reaksiyadır;

- İdxal proteksionizmi-yerli sənayenin bərpa olunması və iqtisadi asılılığın aşılması üçün ən uyğun vasitələrdən biridir;

•İdxalın məhdudlaşdırılması siyasəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə böyük iqtisadi müstəqilliyə nail olmağa imkan verir, bu zaman xarici investisiyaları yerli idxalı əvəz edən sənayeyə stimullaşdırır.

Amma sərfəli olmayan nəticələri də gözə almaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, idxal məhdudiyyətlərinin tətbiqi qeyri səmərəli və bahalı milli istehsalların saxlanılmasına gətirib çıxarır. İdxalın əvəzolunmasından üstünlüklər bir qayda olaraq, xarici şirkətlərə nəsib olur. Bundan əlavə, idxalın əvəzedilməsinin böyük hissəsi idxal olunan aralıq məhsullardan asılıdır ki, bu da milli valyutaların mübadilə kurslarının artmasına səbəb olur. Nəticədə, milli istehsal gömrük məhdudiyyətləri pərdəsi altında dünya rəqəbətcabiliyyətliliyini əldə etmir.

Milli istehsalçılar üçün ixrac subsidiyası sistemi şəkil 5-də göstərilmişdir.

Şəkil 5. Milli istehsalçılar üçün ixrac subsidiyası sistemi

Əgər P_w dünya qiymətləri P_d yerli qiymətlərdən aşağıdırsa, onda bu fərq hökumətin verdiyi subsidiyalar hesabına (S) azaldıla bilər. Bu halda milli istehsalçıların öz məhsulunu ixrac etdiyi qiymət $P_s = P_d - S$ olacaq. İstehlakçıların itkiləri $A+B$, istehsalçıların uduşu

A+B+S olacaq. Hökumətin məsrəfləri B+S+D olduğundan, cəmiyyətin xalis itkiləri B+D olacaq. Onlar milli sənayenin təşviqinə görə ödənişi və perspektivdə onun dünya səviyyəsinə çıxarılmasını təşkil edəcək. İxrac yönümlü siyasət qısamüddətli dövrdə milli tələbin məhdudlaşdırılması və bazarın müvəqqəti olaraq sıxılması ilə müşahidə olunacaq. 1973-1985-ci illərdə ixrac yönümlülük strategiyasını Honkonq, Sinqapur, Cənubi Koreya, Tayvan kimi ölkələr uğurla tətbiq edirdi. Bir az sonradan bu siyasəti CXR fəal aparmağa başladı. Bu ölkələrin nail olduğu şübhəsiz uğurlara baxmayaraq, ixrac yönümlü siyasətin aparıldığı ilk dövrlərdə yaranan çətinlikləri də unutmamaq olmaz. Bu ölkələrin toqquşduğu ilk problem monomədəni ixtisaslaşmanın güclənməsindən ibarət idi, bu da ölkə iqtisadiyyatını çox həssas, dünya bazarının konyukturundan asılı edir. İkinci problem ondan ibarətdir ki, ixracın əhəmiyyətli səviyyədə artırılması rəqabəti gücləndirir və inkişaf etmiş ölkələrdən daxil olmuş hazır məhsulla müqayisədə yerli məhsullara olan qiymətlərin artım tempini yavaşdır. Ona görə də, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr öz ixracını diversifikasiya etməyə çalışırlar. Bu yolda onları çətinliklər gözləyir.

9. Bir tərəfdən, iqtisadi siyasətin üstünlüklərinin seçimində qaçmalı olduğumuz səhvləri, digər tərəfdən, iqtisadi həyata dövlət müdaxiləsinin sərhədlərini və metodlarını dəqiqləşdirmək iqtisadiyyatın əsaslarını fəal müdafiə etmək deməkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında taktiki və strateji prioritetlər modernləşdirilmədə konkret tədbirlərin dürüstləşdirilməsidir.

İqtisadi siyasətin prioritetlərinin seçimində ilk öncə, qaçmalı olduğumuz xarakterik səhvləri göstərməliyik.

- *“Bərpa” və ya “sag qalmağa” vuruş etməməliyik.*
- *Bir tərəfdən bazar və demokratiyanın, digər tərəfdən isə, sosial ədalətin qarşdurmasına əsaslanmaq olmaz.*

- *Dövlətin və bazarın qarşıdurmasına əsaslanmaq olmaz.*

- *Hər hansı bir: kasıblar, sahibkarlar, ruslar və s. kimi sosial qrup haqqında qayğını diqqət mərkəzinə gətirmək lazım deyil.*

- *İqtisadi siyasət əsasən milli mühasibatlıq sisteminin göstəriciləri terminlərində dürlütləşdirilməməlidir (“iqtisadi artım templərini ikiqat artırmaq”, “adambaşına düşən göstəricilər üzrə Amerikaya çatmaq və onu ötüb keçmək...”).*

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında aşağıdakı prioritetləri sadalayaq:

1. İqtisadi hüquq qabiliyyəti. Son illərdə iqtisadiyyatın bir sıra sahələri iqtisadi artıma əhəmiyyətli töhfə vermişlər.

Bununla əlaqədar, cədvəl 9-da ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payının göstəricisini təqdim etmək olar:

Cədvəl 9. ÜDM-də qeyri dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2005	2018	2018-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən	2019	2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən	2020	2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən	2021	2021-ci ildə 2020-ci ilə nisbətən
Ümumi daxili məhsul	77,8	84,7	109	85,0	100,4	80,8	95,1	83,5	103
Sənaye	84,6	89,5	106	89,3	99,8	85,6	95,6	88,5	103
Tikinti	90,4	80,2	89	82,9	103,4	84,6	102,8	87,5	103
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	97,8	99,9	102	99,9	100	99,9	100	99,9	100
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	97,8	99,8	102	99,7	99,9	99,9	100,2	99,7	99,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	37,5	83,1	222	83,4	100,4	80,0	96	84,8	106
Informasiya və rabitə	80,2	82	102	82,4	100,5	80,8	98,1	81,5	100,9

Sosial və sair xidmətlər	31,8	56,4	177	60,0	106,4	53,2	88,7	52,5	98,7
Neft məhsullarının istehsalının indeksləri									
2005	2017	2017-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən	2018-ci ildə neft məhsullarının istehsalının strukturunda	2019-cu ildə neft məhsullarının istehsalının strukturunda	2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən neft məhsullarının istehsalı sənaye istehsalının strukturunda				
114,2	92,2	81	5,9	6,2	5,1				

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2.Şəxsi azadlıq.

3.Sosial ədalət.

Institusional prioritetlər hansısa tutumlu və çoxmənalı şüarla cəmlənməlidir. Deyək ki, aşağıdakı variantlar mümkündür:

✧“Bazar təsərrüfatını sosial xidmətlə qovuşdurmaq”;

✧“Yoxsul olmaq tənha olarkən mümkündür; layiqli yaşamaq üçün biz əl-ələ verib hərəkət etməliyik”;

✧Azərbaycanın əsası-orta sinifdir;

✧İnzibati məhdudiyyətləri aşmaq, ictimai nəzarət yaratmaq”;

✧“Regional artım lokomotivlərini”stimullaşdırmaq;

✧“Həssas regionlara ünvan dəstəyi həyata keçirmək və Azərbaycanın bütövlüyünün meyarlarından biri kimi burada əhəlinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün şərtlərin təmin edilməsi”.

Bütün dünyada ümumi sərhədlərə və ümumi problemlərə malik olan ölkələri iqtisadi cəhətdən birləşdirən integrasiya blokları möhkəmlənir (Aİ, NAFTA, ASOİT) [300,193]. Postsovet məkanı integrasiya ilə birləşməlidir. Şüar kimi aşağıdakı variantlar mümkündür:

✧ “Almanlar XX əsrin səmərəli sosial bazar təsərrüfatı modelini yaratdılar, biz də XXI əsrin səmərəli sosial bazar təsərrüfatı modelini yaradacağıq”;

✧ “Azərbaycan özünü dəyişdirmədən dəyişəcək”.

ƏSAS NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar iqtisadi şəraitində ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasında xarici ticarət problemlərinin məqsədli-sistemli yanaşma metodu əsasında təhlili və qiymətləndirilməsi aşağıdakı nəticəyə gəlməyə və kompleks xarakterli tövsiyələrin formalaşmasına imkan vermişdir:

1. Milli iqtisadiyyata nəzəri baxışlarla əlaqədar aparılan təhlillə bağlı nəticə

Milli iqtisadiyyat nəzəriyyələri iqtisadi fikrin əsas axınına alternativ kimi inkişaf etmiş və milli iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yeni baxışlar irəli sürməyə əsas vermişdir. Milli iqtisadiyyatın öyrənilməsi aşağıdakı əsas təcrübənin formalaşmasına səbəb olur:

- milli iqtisadiyyatın təşəkkülü, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivində ümumi və xüsusi biliklər;
- millətin obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi həyat şəraitinin anlaşılması, onların milli iqtisadi mentalıqda və sosial-iqtisadi normalarda və iqtisadi agentlərin davranış qaydalarında əks olunması;
- milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimləmə sisteminin öyrənilməsi; zəruri məlumatları əldə etmək, formalaşan vəziyyəti təhlil etmək, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edərək, regionların, sahələrin və bütün xalq təsərrüfatı kompleksinin sosial-iqtisadi inkişafını modelləşdirmək bacarığı;
- pul-kredit və fiskal siyasətin müasir metodları ilə dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək, qabaqcıl milli layihələrin hazırlanmasında iştirak etmək və reallaşdırmaq bacarığı;
- müasir iqtisadi-riyazi metodların köməyi ilə proqnozlar tərtib etmək və strateji və taktiki planlaşdırma vərdişlərinə malik olmaq bacarığı;
- institusional iqtisadiyyat metodlarının və ictimai seçim nəzəriyyəsinin istifadəsi ilə sosial iqtisadi və siyasi proqramları təhlil etmək bacarığı.

2. İqtisadiyyatın milli modelini yaradarkən dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti həmişə obyektiv olaraq malik olduğu resurslarla məhdudlaşdığından, bu məhdudiyyətin istehsal imkanları əyrisi modelinin köməyiylə təhlil etmək üzrə nəticələr:

Mövcud resurs məhdudiyyəti ilə cəmiyyət prinsip etibarilə, istehsal imkanları əyrisi hüdudundan çıxı bilməz. Ona görə də, cəmiyyətin inkişafının idarə olunma bacarığı:

- istehsal imkanları sərhəddini düzgün müəyyən etmək;
- bu sərhəddə potensial mümkün kombinasiyalardan ictimai rifah səviyyəsini maksimallaşdırmanı seçmək (nəinki hal-hazırda, həm də uzaq perspektivdə);
- cəmiyyəti nəzərdə tutulan kombinasiyaların nail olunmasına səfərbər etmək bacarığından ibarətdir.

İstehsal imkanları əyrisi modelini sadələşdirilmiş sxemin köməyiylə nümayiş etdirirlər ki, bu da ancaq təsərrüfat fəaliyyətinin iki alternativ növünün mövcudluğunu nəzərdə tutur (şəkil 2.) Əgər resurslar qeyri-səmərəli istifadə olunursa, onda milli iqtisadiyyat istehsal imkanları əyrisindən aşağı olacaq. Maksimal səviyyədə bütün resurslar səfərbər olunsun belə, ölkə qısa vaxt ərzində qrafikdəki əyrinin sərhədlərini çıxı bilməyəcək. Ölkədə mövcud olan bütün resursların daha səmərəli istifadəsi ilə milli iqtisadiyyat istehsal imkanları əyrisinin istənilən nöqtəsinə uyğun gələn istehsal buraxılışını təmin edə bilər. Problem - kombinasiyalardan hansının millətin rifah səviyyəsini maksimallaşdırmağa imkan verə biləcəyini müəyyən edə bilmək bacarığından ibarətdir.

Optimal istehsal kombinasiyalarının seçim problemi iki amil səbəbindən mürəkkəbləşir. Bir tərəfdən, nəinki cari, həm də gələcək xərclərin maksimallaşdırılmasına səy göstərmək lazımdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, millətin rifah səviyyəsini dərhal maksimallaşdırmağa cəhd göstərmək uzunmüddətli dövrə onun artımını dayandıra bilər.

3. Proteksionizm üçün milli iqtisadiyyatın maliyyə təşviqi, malların ixracının stimullaşdırılması xarakterikdir və bu siyasət idxal mallarını əvəz etməyə qadir olan milli istehsalın inkişafını təşviq edir. Amma proteksionizmin əks tərəfi də var və tədqiqat işində bunlar əsaslandırılıb.

Onun sayəsində yüksək rüsumlarla müşayət olunan məhsullara artırılmış qiymət səviyyəsi saxlanılır. Xarici rəqabətdən müdafiə olunan sahələrdə texniki tərəqqiyə sövq edən stimullar zəifləyir. Gömrük nəzarətindən kənar qeyri-leqal idxal güclənir. Bundan başqa, ticarət tərəfdaşı olan digər ölkələrin cavab tədbirləri milli təsərrüfata elə ziyan vura bilər ki, bu da gömrük müdafiəsindən əldə olunan gəliri ötüb keçə bilər.

4. İstənilən ölkə tərəfindən tarifi tətbiqi nəticəsində yaranan iqtisadi səmərə ilə bağlı təkliflər

Xammaldan hazır məhsula hərəkət üzrə tarif dərəcəsinin faiz artımı çox olduqca, hazır məhsul istehsalçılarının xarici rəqabətdən müdafiə səviyyəsi daha yüksək olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə tarif eskalasiyası inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xammal istehsalını stimullaşdırır və texnoloji geriliyi “konservləşdirir”, belə ki, ancaq gömrük rüsumu minimal olan xammalla onlar bazara çıxı bilərlər. Eyni zamanda, hazır məhsul bazarı əksər inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan tarif eskalasiyası sayəsində demək olar ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bağlıdır. Ölkələr tərəfindən tarifi tətbiqi nəticəsində bir neçə iqtisadi səmərə yaranır ki, onların arasında da aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- *Gəlirlərin səmərəsi*, bu idxalın rüsumla cəlb olunması nəticəsində büdcə gəlirlərinin artım həcmi əks etdirir;
- *Yenidən bölüşdürmənin səmərəsi* gəlirlərin istehlakçılardan idxalçılarla rəqabət aparan məhsul istehsalçılarına yenidən bölgüsünü əks etdirir;
- *Müdafiə səmərəsi* ölkənin iqtisadi itkilərini göstərir ki, bu da daha yüksək məsrəflərlə əlavə məhsul kəmiyyətinin tarifi müdafiəsi altında daxili istehsalının zəruriliyi nəticəsində yaranır.
- *İstehlak səmərəsi* malın daxili bazarda qiymətinin artması nəticəsində onun istehlakının azaldığı zamanı baş verir.

5. Sərbəst və ya heç olmasa, daha sərbəst ticarətin xeyrinə təkliflər

İqtisadi dəlillərin ümumi balansı sərbəst və ya heç olmasa, daha sərbəst ticarətin xeyrinədir. Amma proteksionizmin iki iqtisadi əsaslandırılması: yeni yaranan sahələrin saxlanması xeyrinə və

optimal tarifi müəyyən edilməsi xeyrinə dəlillər xüsusi hallarda geniş yayılmışdır.

6. Artmış idxal nəticəsində yerli istehsal sahəsinə zərər vura biləcək amillərin qiymətləndirilməsi üzrə təkliflər

İxrac kvotaları-ya müəyyən məhsul üzrə hər bir ölkənin ümumi ixracda payını müəyyən edən beynəlxalq sabitl sm  razıla malarına uyğun (m s., OPEK ölkələrindən neftin ixracı) ya da daxili bazarda çatışmazlığı olan malların aparılmasının qarşısını almaq üçün ölkə hökuməti tərəfindən (90-cı illərin əvvəllərində Rusiyadan neftin ixracı, Ukraynadan şəkərin ixracı) tətbiq olunur;

İdxal kvotaları-yerli hökumət tərəfindən milli istehsalçıların m daf si, ticarət balansının tarazla dırılmasına nail olunması, daxili bazarda t  bl  təklifin tənzimlənməsi, həmçinin, digər ölkələrin diskriminasiyalı ticarət siyasətinə cavab tədbiri kimi tətbiq olunur . Məsələn, ABŞ Yeni Zelandiyadan gətirilən s d və smetana 5,7 mln l kvota qoyur.

Ümumiyyətlə, artmış idxal nəticəsində yerli istehsal sahəsinə zərər vura biləcək amillər qiymətləndirilməlidir. Bu zaman: 1. Həmin məhsulun artım sürəti və həcmi həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərlə müəyyən edilməli; 2. Onun daxili bazarda payı müəyyən edilməli; 3. Bu məhsulun Azərbaycana idxalının məşğulluq dərəcəsində, istehsalın səmərəliliyində yaratdığı dəyişiklər nəzərə alınmalıdır.

7. Maliyyə-iqtisadi böhranın daha az toxunduğu region v  ölkələrdə yeni satış bazarlarının axtarışı, Azərbaycan Respublikasının məhsullarının xarici ticarətinin regional baxımdan MDB-dən kənar ölkələrlə qiymətləndirilməsi baxımından təkliflər

Azərbaycanın ticarət-iqtisadi münasibətlərinin geniş coğrafiyasına baxmayaraq, bir çox xarici ölkə və regionlarla əməkdaşlığın d rinl sm si v  fəallaşması ilə bağlı bir çox problemlər qalır. Belə məsələlər xüsusən dünya maliyyə böhranı dövründə daha da aktuallaşır, belə ki, böhran zamanı inkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan ölkələr, xüsusən, Avropa İttifaqının  zv-ölkələri daha çox ziyan çəkdilər. Belə  r itd , maliyyə-iqtisadi böhranın daha az toxunduğu region v  ölkələrdə yeni satış bazarlarının axtarışı daha çox əhəmiyyət

daşıyır. Azərbaycan Respublikasının məhsullarının xarici ticarətinin regional baxımdan MDB-dən kənar ölkələrlə qiymətləndirilməsi, bu sahədə ticarət-iqtisadi münasibətlərdə olan problemləri, həmçinin, Azərbaycan üçün maraq doğuran ölkələrlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi perspektivlərini aşkara çıxarmaq lazımdır.

8. Xarici ticarət indekslərinin təhlili zamanı ixrac və idxalın orta qiymətlər indeksinin və fiziki həcm indeksinin, həmçinin, ixrac və idxalın fiziki həcm indekslərinin qarşılıqlı müqayisəsi ilə bağlı təkliflər

MDB-dən kənar ölkələrlə indekslərin əhəmiyyətində mühüm “əyrilik” nəzər çarpır. İxracın orta qiymətlərinin indeksi onun fiziki həcmi çox ötüb keçir, yəni, ixrac daha çox təchizat hesabına deyil, qiymət amilinin hesabına artır. Nəzərə alsaq ki, qiymət tələbata nisbətən daha konyuktur amildir, bu həmin regiona Azərbaycan ixracı göstəricisinə qeyrisabitlik elementini ehtiva edir. İdxala gəldikdə isə, əksinə, orta qiymət indeksi onun fiziki həcmindən kifayət qədər aşağı olmuşdur. Bu halda ixraca əks olan vəziyyət yaranır: əgər qiymətlər dünya bazarında dəyişilirsə, idxal dəyər təcəssümündə kəskin olaraq artır, və müvafiq olaraq, ticarət şərtləri pisləşir. Həm də, Azərbaycanın MDB-dən kənar ölkələrlə ticarətində ixracının fiziki həcm indeksi idxal üçün anoloji göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında idxal mallarına tələb Azərbaycan məhsuluna xaricdə olan tələbdən daha çoxdur, bu da ixrac və idxalın dəyər göstəricilərində əhəmiyyətli dəyişiklərə gətirib çıxara bilər.

9. Yenidən baxılan Kyoto konvensiyasına Əsas əlavənin üzv ölkələrin bir sıra prinsiplərə riayət etməsinə məsul edilməsi üzrə təkliflər

Bundan irəli gələrək, tədqiqatda səlahiyyətli iqtisadi operator statusu ilə bağlı öhdəliklər sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil sferasında araşdırılır və gömrük münasibətlərinin bu sahədə təkmilləşdirilməsi istiqamətində uyğun gələn səmərəliləşdirici təkliflər əsaslandırılır. Hesab edilir ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında yeni mənbələrin aşkar edilmə səmərəsi baxımından səlahiyyətli iqtisadi operator statusu ilə bağlı öhdəliklər daim diqqət mərkəzinə saxlanılmalı və müvafiq sahədə

normativhüquqi bazanın və strategiyanın daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir.

10. ÜTT-ə daxil olmağın bütün iqtisadiyyat üçün dərhal müsbət nəticə verməsi üzrə eyforik gözləntilər və bazara giriş şərti kimi belə məsələlərdə (“bağlı” tariflərin siyahısı, xarici tərəfin xidmət bazarına buraxılışı üzrə öhdəliklər) aksent edilməsi müasir iqtisadiyyat üçün və ÜTT-ə daxil olmanın aşağıdakı daha vacib aspektlərindən diqqəti kənarlaşdırdığı ilə bağlı təkliflər:

- ölkə daxilində təsərrüfat fəaliyyəti şərtlərinin dəyişilməsinə ümumi sistem tələbləri;
- istehsalçıların müdafiə mexanizmi;
- regionları inkişafının qeyri-bərabərliyi;
- regional ticarət razılaşmaları çərçivəsində qəbul edilən öhdəliklər.

Bu məsələlərin həll olunmaması ölkə qarşısında dayanan vəzifələr fonunda bütün danışıqlar prosesinin aşağı nəticəliliyinə gətirib çıxara bilər.

11. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə *tarif müdafiəsinə dəstək olaraq təkliflər*

Tariflərdən ölkənin bütün əhalisi ziyan çəkir, ancaq ayrı-ayrı istehsalçılar qrupu qazanır. Bəs nə üçün onda tariflər daima yenidən tətbiq olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə *tarif müdafiəsinə dəstək olaraq* aşağıdakı arqumentləri gətirmək olar:

- Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarətdə vergilər *dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyidir*, belə ki, onları tətbiq edib yığmaq asandır;
- İdxalın məhdudlaşdırılması-*tədiyyə balansı* və xarici borcla olan *xroniki problemlərə* təbii reaksiyadır;
- İdxal proteksionizmi-yerli sənayenin bərpa olunması və iqtisadi asılılığın aşılması üçün ən uyğun vasitələrdən biridir;
- İdxalın məhdudlaşdırılması siyasəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə böyük iqtisadi müstəqilliyə nail olmağa imkan verir, bu zaman xarici investisiyaları yerli idxalı əvəz edən sənayeyə stimullaşdırır.

Amma sərfəli olmayan nəticələri də gözə almaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, idxal məhdudiyyətlərinin tətbiqi qeyri səmərəli və bahalı milli istehsalların saxlanılmasına gətirib çıxarır. İdxalın əvəzolunmasından üstünlüklər bir qayda olaraq, xarici şirkətlərə nəsib olur. Bundan əlavə, idxalın əvəzedilməsinin böyük hissəsi idxal olunan aralıq məhsullardan asılıdır ki, bu da milli valyutaların mübadilə kurslarının artmasına səbəb olur. Nəticədə, milli istehsal gömrük məhdudiyyətləri pərdəsi altında dünya rəqabətqabiliyyətliyini əldə etmir.

12. Tədqiqat işində bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarətin tənzimlənməsi və idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə hüquqi, təşkilati-iqtisadi və sosial xarakterli tövsiyələr işlənmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Yadulla M.Y. Dövlətlərin xarici ticarət siyasətinin ənənəvi istiqamətləri // -Bakı: Hüquqi dövlət və Qanun, 2004. №8, -s.17-22.
2. Yadulla M.Y. Milli iqtisadiyyata nəzəri baxışlar // -Bakı: Vergi Xəbərləri, 2011. №11, -s.65-75.
3. Yadulla, M.Y. İqtisadiyyatın milli modelləri və səmərəlilik göstəricisinin əldə edilməsində onların rolu // -Bakı: BDU-nun Xəbərləri, 2012. №1, - s.98-112.
4. Yadulla, M.Y. Теоретические взгляды национальной экономики // Материалы международной научнопрактической конференции «Проблемы формирования постиндустриального общества в аспекте социальноэкономической революции», - Saratov: - 2012. с.82-84.
5. Yadulla, M.Y. Xarici ticarət siyasətində ənənəvi istiqamətlər. Qloballaşma mühitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük tənzimlənməsinin rolu // Bakı: Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, -2012. s.72-75.
6. Yadulla, M.Y. Milli iqtisadi modellərin determinantlaşması // Bakı: Dirçəliş jurnalı, - 2012. № 166-167, - s. 234-237.
7. Yadulla, M.Y. Торговые и таможенные отношения во внешнеэкономической политике Азербайджана // Tolyatti: Вектор науки Тольяттинского Государственного университета, - Российский индекс научного цитирования Science Index, - 2012. №2 (9).
8. Yadulla, M.Y. Sustainable development strategy of international experience in the energy indicators of methodologies used to study the possibility of the Republic of Azerbaijan // Baku: International Conference, - 2013. s.155-160.
9. Yadulla, M.Y. Milli iqtisadiyyatın mikrosəviyyədə səciyyəvi xüsusiyyətləri və tənzimləmə problemləri // Bakı: BDU-nun Xəbərləri, - 2013. №1, - s.54-56.
10. Yadulla, M.Y. Основные звенья внешнеэкономической деятельности //Bakı: II Международная научно-практическая конференция «Экономико-правовая парадигма развития современного общества», - 2013. s.74-76.
11. Yadulla, M.Y. Milli iqtisadiyyatın müasir vəziyyəti- ev təsərrüfatları və onların problemləri //Bakı: AMEA Xəbərləri, - 2013. №1, -s.103-115. 11. Yadulla, M.Y. Xarici ticarət sahəsində dövlət siyasətinin ümumi nəzəri əsasları // Bakı: “Geoiqtisadiyyat və geosiyasətin qarşılıqlı vəhdəti” mövzusunda Respublika elmi konfransı, - 2014. s. 213-215.
12. Yadulla M.Y. Theoretical View of the national economy // USA: Journal of American Science, - 2014. №2(12), - s.34-36.
13. Yadulla, M.Y. Milli iqtisadiyyatda şirkətlər // Bakı: BDU-nun Xəbərləri,- 2014. №1, - s.64-67.
14. Yadulla, M.Y. Milli iqtisadi modellər və İKT // Bakı: Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illik yubileyi ilə əlaqədar elmi-praktiki konfransın materialları, -2014. s.134-140.

15. Yadulla, M.Y. Müasir dövrdə şirkətlər: özəlləşdirmə və korporativ idarəetmə // Bakı: AMEA-nın Elmi əsərləri, - 2014. №2, - s.47-49.
16. Yadulla, M.Y. Beynəlxalq müqavilələrlə bağlı təcrübədə gerçəkləşən məqamlar // Bakı: “Regional idarəetmə: innovativ yanaşmalar və perspektiv imkanlar” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, - 2015. s.154-157.
17. Yadulla, M.Y. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimləyən əsas beynəlxalq normalar // Bakı: BDU-nun Xəbərləri, - 2015. №1, - s.133-140.
18. Yadulla, M.Y. “De minimus” rejimi beynəlxalq ticarət proseduralarının sadələşdirilməsi göstəricisi kimi // Bakı: BDU-nun Xəbərləri, - 2016. №1, - s.58-62.
19. Yadulla, M.Y. Aslanova, M.M. Gömrük işinin təşkili // Bakı: Metodiki vəsait, - 2016. 148 s.
20. Yadulla, M.Y. İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı ödənilməli olan ödənişlərlə bağlı məsuliyyət yaradan hallar və onların aradan qaldırılmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri // Bakı: BDU-nun Xəbərləri, - 2017. №2, - s.48-53.
21. Yadulla, M.Y. İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı ödənilməli olan vergirüsumlarla strategiyanın təkmilləşdirilməsi // Bakı: “Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji yol xəritəsi: hesabatlılıq və şəffaflıq problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, - 2017. s.234-237.
22. Yadulla, M.Y. Səmərəlilik göstəricisi əldə edilməsində model və real aləmin qarşılıqlı əlaqəsi // Bakı: “Strateji iqtisadi islahatlar: qabaqlayıcı vergi siyasəti” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, - 2017. s.234-237.
23. Yadulla, M.Y. Müasir iqtisadiyyatın aktual problemlərindən olan dolayı vergilərlə bağlı məsuliyyət: mahiyyəti və aşkar edilmə problemləri // Bakı: Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri mövzusunda beynəlxalq konfrans, - 2018. s. 187-190.
24. Yadulla, M.Y. Gömrük vergiləri // Bakı: Sustainable development and actual problems of humanitarian sciences 2nd Republican Scientific Practical Conference, - 2018. s.312-315.
25. Yadulla, M.Y. Gömrük cinayətləri: mahiyyəti və aşkar edilmə problemləri // Bakı: BDU-nun Xəbərləri, - 2018. №1, - s.44-47.
26. Yadulla, M.Y. İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin inkişafı: iqtisad, siyasi iqtisad, ekonomiks // Bakı: BDU-nun Xəbərləri, - 2019. №1, - s. 76-79.
27. Yadulla, M.Y. İxrac təşviqi Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş nöqtəsi kimi. // Bakı: Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Respublika səviyyəli elmi praktiki konfrans, - 2019. s.89-93.
28. Yadulla, M.Y. İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin inkişafında üç mərhələ. Araşdırma və səciyyəvi xüsusiyyətlər // Gəncə: “Müasir təbiət və iqtisad elminin aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, - 2019. S.79-84.

29. Yadulla, M.Y. The development of the subject of economic theory: economy, political economy, economics // Moskva: "Economika və predprinimatelctvo", - Jurnal Rusiya Federasiyasının AAK-nın siyahısındadır, - İSSN1999-2300, - 2020. №1. s.80-83
30. Yadulla, M.Y. Economics-is a science field about effective use of limited resources // 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, - SCOPUS, - 2020. s.11-13.
31. Yadulla, M.Y. Institutional view of the national economy // 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, - SCOPUS, - 2020. s.82-83.
32. Yadulla, M.Y. Economics-is a science field about effective use of limited resources // Journal of Business and Economics (ISSN 2155-7950) is indexed by SSRN, - CrossRef and Ulrich,- 2021.s.83-87.
33. Yadulla, M.Y. Kyoto konvensiyası üzrə integrasiyaya dair düşüncələr // Bakı: Humanitar və ictimai elmlər üzrə III Beynəlxalq elmi konfrans. With High Impact Factor 1.518, - 2021. s.49-51.
34. Yadulla M.Y. Firmanın istehsal məsrəfləri və mənfəət yeni baxış bucağında // – Bakı: BDU-nun xəbərləri, 2022. №1, -s.72-74

Dissertasiyanın müdafiəsi 6 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 11⁰⁰ da Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED1.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143, Bakı şəh., H.Cavid pr., 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir. (economics.com.az)

Avtoreferat _____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.05.2023.

Format: 60x84 1/16.

Həcm: 80367 işarə.

Tiraj: 100